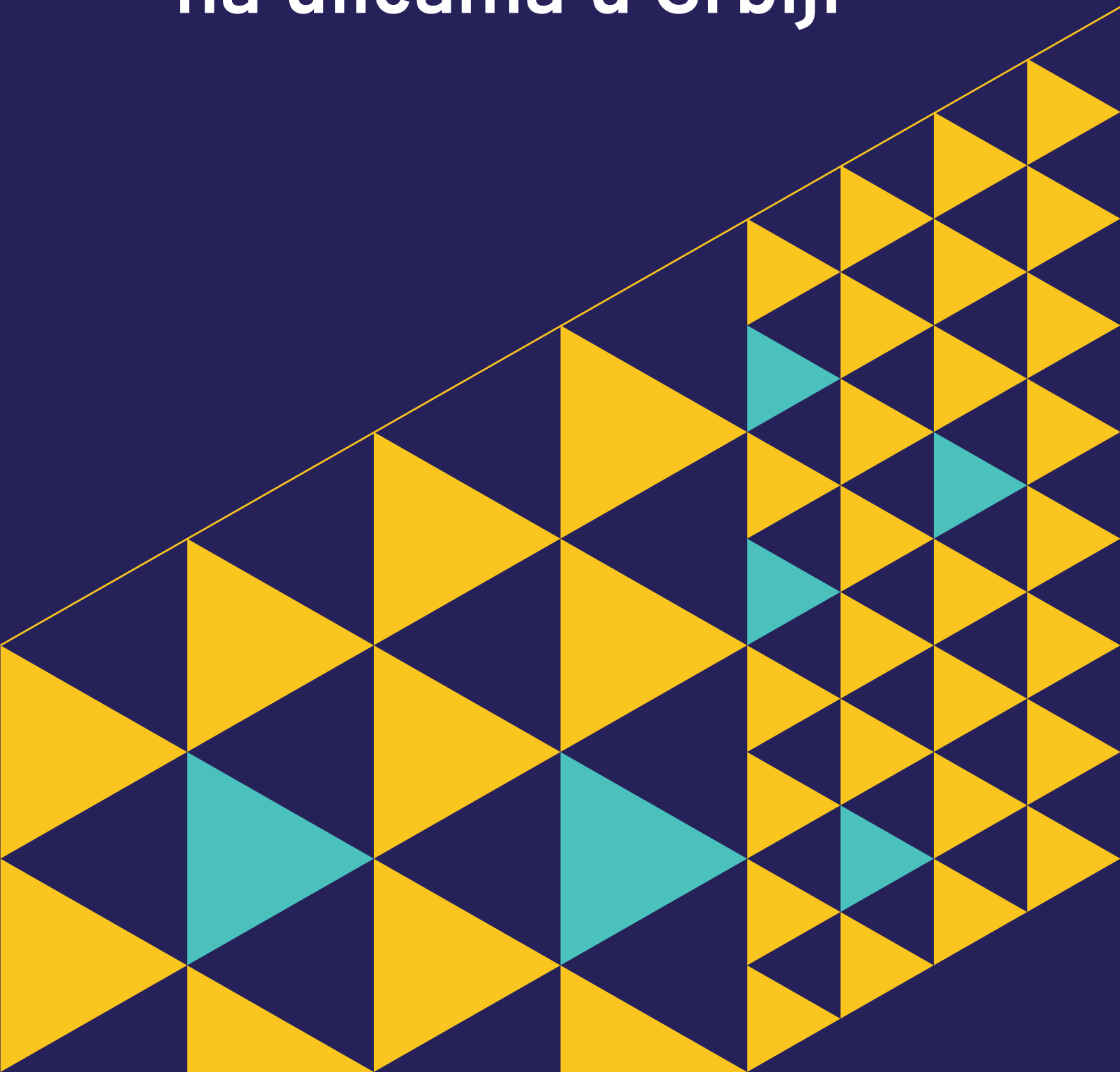

International
Labour
Organization

► Brza procena stanja zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji

© Međunarodna organizacija rada 2023.
Prvi put objavljeno 2023. godine

Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Ova publikacija je licencirana od strane Creative Commons Attribution 4.0 International. Ako želite da vidite primerak ove licence molimo Vas da posetite <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>. Korisniku je dozvoljeno da upotrebi, podeli (kopira i distribuirati), prilagodi (presloži, izmeni i nadogradi) originalni tekst kao što je navedeno u licenci. Korisnik mora jasno da navede MOR kao izvor materijala i naznači ako je izvorni sadržaj promenjen. Upotreba amblema, imena i logoa MOR nije dozvoljena prilikom prevoda, prilagođava ili drugih preduzetih radova na originalnom tekstu.

Pripisivanje – Korisnik mora da naznači ukoliko je došlo do promena originalnog teksta i mora da citira publikaciju na sledeći način: Sekons grupa za razvojnu inicijativu, Brza procena stanja zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji, Ženeva: Međunarodna organizacija rada, 2023. © MOR.

Prevodi – U slučaju da ova publikacija bude prevedena, neizostavno se uz prevod mora navesti sledeće odricanje od odgovornosti: Ovo je prevod rada koji predstavlja zaštićenu intelektualnu svojinu Međunarodne organizacije rada (MOR). Ovaj prevod nije pripremljen, revidiran ili odobren od strane MOR i ne bi ga trebalo smatrati zvaničnim prevodom MOR. MOR se odriče bilo kakve odgovornosti za njegov sadržaj i tačnost. Odgovornost snose isključivo autor(i) prevoda.

Prilagođavanje – U slučaju prilagođavanja ove publikacije, neizostavno se mora navesti sledeće odricanje od odgovornosti: *Ovo je prilagođena verzija rada koji predstavlja zaštićenu intelektualnu svojinu Međunarodne organizacije rada (MOR). Ova prilagođena verzija nije pripremljena, revidirana ili odobrena od strane MOR i ne bi je trebalo smatrati zvaničnom prilagođenom verzijom MOR. MOR se odriče bilo kakve odgovornosti za njen sadržaj i tačnost. Odgovornost snose isključivo autor(i) prilagođene verzije.*

Materijali treće strane – Ova Creative Commons licenca ne primenjuje se na materijale koji ne predstavljaju intelektualnu svojinu MOR uključene u ovu publikaciju. Ako je materijal pripisan trećoj strani, korisnik takvog materijala je isključivo odgovoran za razjašnjenje statusa autorskih prava sa nosiocem tih prava, kao i za bilo kakve pritužbe u vezi sa prekršajem prava.

Bilo kakav spor proistekao u vezi sa ovom licencom koji ne može biti rešen mirnim putem biće upućen na arbitražu u skladu sa Pravilima arbitraže Komisije Ujedinjenih nacija o Međunarodnom trgovinskom pravu (UNCITRAL). Strane u sporu biće obavezane arbitražnom odlukom donešenom kao rezultat arbitražnog postupka, koja će predstavljati konačnu presudu o razrešenju spora.

Upiti o pravima i licenciranju trebalo bi da budu upućeni Odeljenju za izdavaštvo MOR (Prava i Licenciranje) na adresu rights@ilo.org. Informacije o publikacijama i digitalnim izdanjima MOR mogu se naći na: www.ilo.org/publns.

ISBN: 9789220401675 (web PDF)

Dostupno i na engleskom jeziku:

Rapid assessment of child labour in the streets of Serbia

ISBN 9789220401668 (web PDF)

Oznake koje se primenjuju na izdanjima i u bazama podataka MOR, koje su u skladu sa praksom Ujedinjenih nacija, i prezentacije materijala u njima ne podrazumevaju na bilo koji način iznošenje stava od strane MOR u vezi sa pravnim statusom bilo koje države, oblasti ili teritorije ili njihovih vlasti, niti se tiču razgraničenja i statusa njihovih granica ili graničnih linija.

Mišljenja i stavovi izraženi u ovoj publikaciji pripadaju njenim autorima i ne odražavaju nužno mišljenja, stavove ili politike MOR.

Navođenje imena preduzeća ili komercijalnih proizvoda i procesa ne podrazumeva njihovo odobravanje od strane MOR, dok propuštanje pominjanja određenog preduzeća, komercijalnog proizvoda ili procesa ne predstavlja znak njihovog neodobravanja.

► Brza procena stanja zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji

SeConS Grupa za razvojnu inicijativu

Jul 2023

Finansiranje za ovu brzu procenu obezbeđuje Ministarstvo rada Sjedinjenih Država na osnovu sporazuma o saradnji br. IL-30147-16-75-K-11 (MAP16 Projekat). 100 odsto ukupnih troškova MAP16 projekta finansira se federalnim sredstvima, u ukupnom iznosu od 23,9 miliona dolara.

Ovaj materijal ne odražava nužno stavove ili politike Ministarstva rada Sjedinjenih Država, te navođenje trgovačkih imena, komercijalnih proizvoda ili organizacija ne implicira podršku Vlade Sjedinjenih Američkih Država.

► Sadržaj

► Sadržaj	iii
► Zahvalnost	v
► Akronimi	vi
► Rezime	vii
► 1. Uvod	1
► 2. Koncepti i definicije	4
► 3. Institucionalni i zakonski okvir	7
3.1 Međunarodne konvencije	7
3.2 Nacionalni okvir	9
3.2.1 Zakonski okvir	9
3.2.2 Politike sprečavanja i suzbijanja zloupotrebe dečjeg rada	13
3.2.3 Institucije i organizacije odgovorne za zaštitu dece od zloupotrebe dečjeg rada na ulici	14
► 4. Socio-ekonomski kontekst	20
4.1 Osnovne karakteristike socio-ekonomskog konteksta u kome se odvija dečji rad na ulici	20
4.2 Rasprostranjenost i karakteristike dečjeg rada na ulici u Srbiji – šta znamo do sada?	24
► 5. Metodologija istraživanja	28
5.1 Pregled metodologije	28
5.2 Etička pitanja	31
► 6. Nalazi istraživanja: karakteristike, uzroci i posledice zloupotrebe dečjeg rada na ulici	33
6.1 Oblici rada i karakteristike praksi	33
6.1.1 Vrste i dinamika rada	33
6.1.2 Karakteristike dece i socijalne interakcije na radu	36
6.1.3 Regrutovanje za rad na ulici i trgovina u cilju eksploatacije	37
6.1.4 Izloženost rizicima	38
6.1.5 Kontakt sa institucijama prevencije i zaštite tokom obavljanja aktivnosti	39
6.2. Uzroci zloupotrebe dečjeg rada na ulici	42
6.2.1 Ekonomski faktori	43
6.2.2 Socijalno-psihološki faktori: uticaj porodice i društvenih mreža	44
6.2.3 Stavovi i norme u vezi sa dečjim radom	46
6.3 Posledice angažovanja dece u radu na ulici	48
6.3.1 Posledice po obrazovanje	49
6.3.2 Razvojne i psihološke posledice po decu	49
► 7. Institucionalni odgovor na zloupotrebu dečjeg rada na ulici	53
7.1 Prevencija	53
7.2 Identifikacija i evidentiranje dece koja su uključena u dečji rad na ulici	54
7.3 Upućivanje i multisektorska saradnja	56
7.4 Zaštita i podrška	58
► 8. Zaključak	61
► 9. Preporuke	64

► Reference	70
► Prilog 1 – Lista učesnika Nacionalnog komiteta eksperata	74
► Prilog 2 – Lista centara za socijalni rad uključenih u brzu procenu	75
► Prilog 3 – Lista nadležnih institucija i organizacija uključenih u brzu procenu	76

► Zahvalnost

Ovu studiju je pripremila SeConS grupa za razvojnu inicijativu, u okviru projekta Međunarodne organizacije rada MAP16 – “Merenje, podizanje svesti i angažovanje politika radi unapređenja borbe protiv zloupotrebe dečjeg rada i prinudnog rada”. Istraživački tim činili su: Marija Babović, Olivera Vuković, Jovana Obradović, Jovana Čvorić, Milica Stević, Božidar Dakić, Bojana Cvejić, Ivan Đorđević i Miloš Rašić.

SeConS izražava veliku zahvalnost na doprinosu koji su za ovo istraživanje dali predstavnici sledećih institucija i organizacija: Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju Republike Srbije, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Republički zavod za socijalnu zaštitu, odabrani centri za socijalni rad (CSR Novi Sad, CSR Pančevo, CSR Jagodina, CSR Pirot, CSR Vrnjačka Banja, CSR Vranje, CSR Raška, CSR Kruševac, CSR Savski venac, CSR Zvezdara, CSR Stari grad), Centar za integraciju mladih. Zahvaljujemo se i svim članovima Nacionalnog komiteta eksperata koji su, kao stručnjaci i predstavnici različitih nacionalnih i lokalnih institucija i organizacija koje rade u oblasti relevantnoj za kontekst dečjeg rada na ulici, bili okupljeni kako bi učestvovali u kreiranju metodologije istraživanja i osmišljavanju preporuka u odnosu na rezultate istraživanja. Posebnu zahvalnost izražavamo deci i roditeljima, učesnicima fokus grupnih diskusija i intervjuja, koji su bili spremni da sa nama podele svoja lična iskustva dečjeg rada na ulici.

Najzad, istraživački tim SeConS-a duguje veliku zahvalnost na podršci koju je pružila Kancelarija Međunarodne organizacije rada u Srbiji tokom celog procesa brze procene.

► Akronimi

AP Vojvodina	Autonomna pokrajina Vojvodina
BDP	Bruto domaći proizvod
CIM	Centar za integraciju mladih
CSR	Centar za socijalni rad
DNP	Dodatak za negu i pomoć drugog lica
DUS	Deca u uličnoj situaciji
EU	Evropska unija
FGD	Fokus grupna diskusija
ILO	Međunarodna organizacija rada (International Labour Organisation)
JKP	Javno komunalno preduzeće
JLS	Jedinica lokalne samouprave
KPD	Konvencija o pravima deteta
MAP16	Merenje, podizanje svesti i angažovanje politika radi unapređenja borbe protiv zloupotrebe dečjeg rada i prinudnog rada
MICS	Istraživanja višestrukih pokazatelja (Multiple Indicator Cluster Survey)
MOR	Međunarodna organizacija rada
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NVO	Nevladina organizacija
NSP	Novčana socijalna pomoć
OK	Opšti komentar
RZS	Republički zavod za statistiku
SAD	Sjedinjene Američke Države
UN	Ujedinjene nacije
UNICEF	Dečji fond Ujedinjenih nacija
USDOL	Ministarstvo rada Sjedinjenih Američkih Država (United States Department of Labour)

► Rezime

Brza procena stanja zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji je deo projekta koji Međunarodna organizacije rada u Srbiji sprovodi uz podršku Ministarstva rada Sjedinjenih Američkih Država (USDOL) u periodu 2019-2023, pod nazivom „Merenje, podizanje svesti i angažovanje politika radi unapređenja borbe protiv zloupotrebe dečjeg rada i prinudnog rada“. Projekat ima za cilj da pruži podršku agendi dostojanstvenog rada u Srbiji kroz unapređivanje znanja neophodnog za informisanje politika usmerenih na suzbijanje zloupotrebe dečjeg rada. Brzu procenu je izvršila SeConS Grupa za razvojnu inicijativu. Podaci su prikupljeni u periodu od februara do septembra 2022. godine.

Osnovni cilj brze procene zloupotrebe dečjeg rada na ulicama Srbije je da se poveća znanje o pojavi zloupotrebe dečjeg rada na ulicama i time obezbedi osnova za kreiranje novih, efektivnijih politika i institucionalnih odgovora na ovaj društveni problem.

Specifični ciljevi brze procene su da se:

- ukaže na prisutnost i rasprostranjenost pojave zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji, na profil dece angažovane u ovim oblicima rada, rodne aspekte, karakteristike i uslove rada, rizike i opasnosti povezane sa takvim angažovanjem i načinom života, posebno rizike od nasilja, kao i karakteristike socio-ekonomskog okruženja u kome sa takav rad odvija;
- identifikuju najvažniji faktori - pre svega porodični, i oni koji su povezani sa zajednicom u kojoj deca žive, koji podstiču ili primoravaju decu da se angažuju na ulici, kao i faktori koji doprinose sprečavanju takvog angažovanja;
- identifikuje kako funkcioniše odgovor na zloupotrebu dečjeg rada na ulici, kako je taj odgovor definisan zakonima i politikama, kakvi su institucionalni kapaciteti za sprečavanje ili saniranje posledica dečjeg rada na ulici, kao i da se razume raskorak u izveštajima organizacija civilnog društva i državnih ustanova socijalne zaštite kad je reč o obimu pojave.

Metodologija istraživanja predstavlja **kombinaciju različitih kvalitativnih istraživačkih metoda**. Celokupan postupak istraživanja je sproveden u četiri faze. **Inicijalna faza** je podrazumevala desk analizu sekundarnih izvora odnosno pregled svih relevantnih dokumenata, zakona i drugih dostupnih podataka; zatim razvoj metodologije, mapiranje ključnih aktera i formiranje Nacionalnog komiteta eksperata. **Faza prikupljanja podataka** je obuhvatala sistematsko posmatranje bez učestvovanja, intervju i fokus grupne diskusije sa decom koja rade na ulici, roditeljima dece koja rade na ulici i odraslima koji su kao deca bili angažovani u radu na ulici, zatim intervju sa predstavnicima relevantnih institucija i organizacija, kao i prukupljanje podataka o slučajevima koji su registrovani u CSR i tematske radionice sa stručnim radnicima CSR. **Faza analize** je sprovedena kombinovanim metodama: analiza sadržaja, kvalitativna analiza građe prikupljene intervjuima, analiza slučajeva, te analiza materijala o pojavnim oblicima prikupljenim posmatranjem. Konačno, **faza validacije nalaza** je podrazumevala prezentaciju rezultata istraživanja od strane istraživačkog tima i definisanje preporuka u saradnji sa članovima Nacionalnog komiteta eksperata.

Istraživački tim je preduzeo sve neophodne korake kako bi obezbedio primenu najviših etičkih normi i standarda tokom procesa istraživanja. S tim u vezi, zagarantovana je potpuna anonimnost svih učesnika u procesu i poverljivost svih informacija koje su podeljene sa istraživačkim timom. Pored toga, istraživački tim je u potpunosti anonimizovao podatke predstavljene u ovom izveštaju, uključujući sve informacije koje bi mogle biti povezane sa određenim detetom ili porodicom, kao i sa predstavnicima nadležnih institucija i organizacija.

Važno je napomenuti da je čitav dizajn istraživanja zasnovan na načelu participativnosti, što znači da je istraživački tim nastojao da u svakoj fazi istraživanja uključi i konsultuje relevantne aktere (pre svega, članove Nacionalnog komiteta eksperata i predstavnike Međunarodne organizacije rada).

Ključni nalazi brze procene predstavljeni su u nastavku.

Oblici rada i karakteristike prakse dečjeg rada na ulici

- Zloupotreba dečjeg rada na ulici obuhvata raznovrsne oblike - prosjačenje, prikupljanje sekundarnih sirovina, nuđenje usluga i robe u zamenu za novac, poput pranja stakala na vozilima, prodaje maramica i cveća, pevanja, i sl.
- Na ulici rade i dečaci i devojčice, različitih uzrasta – zabeleženi su primeri od novorođenčadi u pratnji roditelja do starijih tinejdžera.

- Dinamika i intenzitet rada se razlikuju između posmatranih lokacija: na pojedinim lokacijama intenzitet dečjeg rada je mali (Subotica, Jagodina, Vrnjačka Banja), dok je na drugim lokacijama veoma veliki (Autokomanda u Beogradu, Novi Sad, Niš).
- Deca pretežno rade u grupama sa drugom decom, tinejdžerima ili starijim pojedincima, a manje je onih koji su na ulici samostalno.
- Sve zabeležene interakcije među decom uključenom u rad, kao i sa prolaznicima, bile su dobronamerne ili, češće, ravnodušne.
- Nisu ustanovljene razlike u obrascima između radnih dana i vikenda, što upućuje na neredovnost pohađanja ili isključenost iz obrazovanog sistema dece obuhvaćene istraživanjem.
- Deca koja rade na ulici izložena su brojnim rizicima, naročito ona koja rade na prometnim saobraćajnicama.
- Tokom svih opservacija, zabeležena su dva primera intervencije policije, dok deca u iskazima ukazuju na tolerisanje dečjeg rada na ulici od strane komunalne milicije i „obične“ policije.

Uzroci zloupotrebe dečjeg rada na ulici

- Uzroci dečjeg rada su veoma složeni, strukturnog su porekla i za njihovo otklanjanje potrebna je vrlo odlučna, dobro organizovana i efektivna reakcija sistema prevencije i zaštite.
- Nalazi ukazuju na prepletene ekonomske, socijalne i psihološke faktore koji dovode do uključivanja dece u ove najgore oblike rada. Porodica u tome igra ključnu ulogu, ali i neposredna zajednica i šire društvo u odnosu na koje deca i njihove porodice imaju iskustvo segregacije, diskriminacije i isključivanja.
- Dečji rad je pre svega strategija za smanjenje siromaštva, ali i nastavak praksi koje su primenjivali i njihovi roditelji kada su bili deca.
- U pojedinim slučajevima, dečji rad se vidi kao sredstvo da se deca odvuku iz lošeg društva i štetnih aktivnosti poput krađa, destruktivnih aktivnosti i sl.
- Roditelji su veoma fokusirani na obezbeđivanje egzistencije zbog čega nisu u mogućnosti da dovoljno pažnje posvete senzornom, intelektualnom i emocionalnom razvoju dece.
- Roditelji često smatraju uključivanje dece u rad pozitivnim doprinosom dečijem razvoju i pravilnim usmeravanjem.

Posledice angažovanja dece u radu na ulici

- Posledice uključivanja dece u rad na ulici su dalekosežne u smislu razvojnog potencijala dece, isključivanja iz obrazovanja, razvoja kvalitetnih socijalnih odnosa, te psihološkog i socijalnog blagostanja.
- Zanimanje obrazovanja ili rano napuštanje školovanja je jedna od ključnih posledica angažovanja dece u radu na ulici.
- Odrastanje u nepovoljnim uslovima dovodi do formiranja određenih karakteristika dece koje su pogodne za ulazak ili redovno angažovanje u dečjem radu i životu na ulici. Kod dece obuhvaćene uzorkom nije formiran pozitivan sistem vrednosti, odnosno etičke norme koje bi negativno evaluirale prosjačenje, činjenje krivičnih dela i različite oblike asocijalnog ponašanja.
- Kod izvesnog broja dece opisane u upitnicima od strane stručnih radnika CSR uočena je, pored poremećaja ponašanja i pojava psihopatoloških odstupanja: enureza, mucanje, poremećaj pažnje, zaostajanje u intelektualnom razvoju; vaspitno su i edukativno zapuštena.
- U slučajevima disfunkcionalnih porodica, konfliktnih porodičnih odnosa, deca ostaju bez prave zaštite, nege i vaspitnog usmeravanja, potrebne da bi se kod njih formirao emocionalni balans i stabilna ličnost.
- Kod pojedine dece iz popunjenih upitnika od strane stručnih radnika CSR, registruje se i odsustvo empatije i potrebe za povezivanjem sa drugima, te oskudni socijalni odnosi sa vršnjacima koji su značajni za razvoj deteta.

Institucionalni odgovor - Prevencija

- Iako zaposleni u insitucijama iz sistema prevencije i zaštite u praksi prepoznaju slučajeve zloupotrebe dečjeg rada na ulici, izostaje njihovo dublje poznavanje ove pojave kao zasebne, specifične pojave koja traži i specifično postupanje.
- Aktivnosti prevencije nisu redovne, sistematske i dovoljno obuhvatne.

- U pojedinim lokalnim sredinama, kontinuirani rad različitih sektora na integraciji marginalizovanih grupa pokazuje odlične efekte. Na primer, saradnja između obrazovnih ustanova i nevladinih organizacija u radu sa odraslima koji su napustili osnovnoškolsko obrazovanje ima direktan efekat na smanjenje napuštanja obrazovnog procesa od strane njihove dece.
- Mediji nemaju adekvatnu ulogu u prevenciji, ne informišu građane o tome kako da prepoznaju i kome da prijave dečji rad na ulici.

Institucionalni odgovor - Identifikacija i evidentiranje dece koja su uključena u dečji rad na ulici

- Mali broj slučajeva dečjeg rada na ulici se identifikuje i evidentira u CSR, u odnosu na obim ove pojave u praksi.
- Problem u identifikaciji i evidentiranju delimično nastaje usled nedovoljno poznavanja pojave zloupotrebe dečjeg rada na ulici od strane stručnih radnika.
- Problemi u vezi sa identifikacijom i evidentiranjem slučajeva zloupotrebe dečjeg rada na ulici prisutni su zbog toga što sistem evidentiranja ne prepoznaje „dečji rad na ulici“ kao zasebnu kategoriju.
- U procesima identifikacije dece koja se zateknu da rade na ulici poštuju se uspostavljene zakonske procedure.
- Na efikasnost postupanja policije u slučajevima dečjeg rada na ulici se gleda različito u različitim lokalnim sredinama.

Institucionalni odgovor - Upućivanje i multisektorska saradnja

- Centralne institucije koje se bave problemom zloupotrebe dečjeg rada su centri za socijalni rad i policija (MUP), dok su ostali akteri samo ulazne tačke preko kojih se ove ključne institucije u identifikaciji aktiviraju.
- Multisektorska saradnja je od velikog značaja, kako za proces identifikacije i prijavljivanja, tako i za dalji proces postupanja i pružanja podrške. Međutim, multisektorska saradnja u praksi odstupa od formalno uspostavljenih mehanizama i procedura, jer različiti delovi sistema odgovorni za dečji rad imaju različite pristupe ovom problemu.
- CSR se suočavaju sa ozbiljnim teškoćama u radu, prvenstveno sa nedostatkom ljudskih resursa i tehničkih kapaciteta kojima raspolažu, kao i slabom saradnjom sa drugim institucijama.
- Ne postoji ujednačenost u obrascima međusektorske saradnje, na nivou lokalnih zajednica.
- Prisutni su problemi u saradnji između CSR kada su deca identifikovana u jednoj opštini došla iz druge opštine u kojoj imaju prebivalište.
- Zdravstvene ustanove su uključene u multisektorsku saradnju samo delimično i povremeno, po potrebi.
- Pandemija virusa COVID-19 je negativno uticala na multisektorsku saradnju, u pojedinim lokalnim zajednicama multisektorski timovi se nisu sastajali od početka pandemije.
- Nedostatak centralizovane evidencije o deci uključenoj u rad na ulici otežava saradnju institucija unutar jedne lokalne zajednice kao i saradnju između opština.
- Saradnja CSR sa NVO sektorom uslovljena je razvijenošću usluga koje organizacije pružaju.

Institucionalni odgovor - Zaštita i podrška

- Sistem zaštite uskraćen je za uslugu koja je ocenjena kao veoma efektivna – porodični saradnik.
- Mere korektivnog nadzora nisu dovoljno efikasne i stručni radnici CSR ne vide mnogo svrhe u njihovoj primeni.
- Postupak izmeštanja dece iz porodice predstavlja slabu kariku u sistemu zaštite - hraniteljskih porodica je malo, urgentno hraniteljstvo ne postoji, nema dovoljno prihvatilišta za decu, dok postojeća prihvatilišta nisu geografski ravnomerno raspoređena.
- Uslovljavanje socijalne pomoći (redovnim pohađanjem škole i odsustvom problema sa pravosudnim sistemom) kod porodica sa decom angažovanom u dečjem radu na ulici često predstavlja faktor koji dodatno podstiče prosjačenje i druge oblike dečjeg rada na ulici.
- Nedostatak usluga zaštite i podrške u zajednici dovode do stalnog vraćanja dece u situaciju dečjeg rada na ulici i punitivni odgovor sistema.
- Usluga svratišta predstavlja dragocenu podršku deci i porodicama sa decom koja su uključena u rad na ulici.

Na kraju, istraživački tim je zajedno sa članovima Nacionalnog komiteta eksperata kreirao niz **preporuka** za rešavanje problema identifikovanih kroz nalaze studije. Ove preporuke su date u cilju podsticanja i razvoja boljeg odgovora institucija na problem dečjeg rada na ulici. Detaljan prikaz preporuka šematski je prikazan u **poglavlju 9** ove studije.

► 1. Uvod

Brza procena¹ stanja zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji, čiji su nalazi predstavljeni u ovom izveštaju, deo je projekta koji Međunarodna organizacija rada u Srbiji (MOR) sprovodi uz podršku Ministarstva rada Sjedinjenih Američkih Država (USDOL) u periodu 2019-2023, pod nazivom „Merenje, podizanje svesti i angažovanje politika radi unapređenja borbe protiv zloupotrebe dečjeg rada i prinudnog rada“. Projekat ima za cilj da pruži podršku agendi dostojanstvenog rada u Srbiji² kroz unapređivanje znanja neophodnog za informisanje politika usmerenih na suzbijanje zloupotrebe dečjeg rada.

Na osnovu nalaza izveštaja Ministarstva rada Sjedinjenih Američkih Država o najgorim oblicima dečjeg rada, Srbija je u 2021. godini umereno napredovala u nastojanjima da eliminiše najgore oblike dečjeg rada.³ Ova procena je ukazala, da su deca iz ranjivih društvenih grupa i dalje izložena velikim rizicima od najgorih oblika dečjeg rada, uključujući prinudu na prosjačenje i seksualnu eksploataciju, te da su ovi oblici često povezani i sa trgovinom ljudima. Praćenje stanja i institucionalni odgovor na problem zloupotrebe dečjeg rada na ulici nisu efektivni. Dok organizacije civilnog društva angažovane u podršci deci koja rade i/ili žive na ulici prijavljuju da su na dnevnom nivou, samo u Beogradu, u kontaktu sa oko stotinu dece, Republički zavod za socijalnu zaštitu, koji prikuplja podatke od centara za socijalni rad na teritoriji Republike Srbije, godišnje izvesti o svega nekoliko slučajeva.

Ciljevi

Osnovni cilj brze procene zloupotrebe dečjeg rada na ulicama Srbije je da se poveća znanje o pojavi zloupotrebe dečjeg rada na ulici i time obezbedi osnovu za kreiranje novih, efektivnijih politika i institucionalnih odgovora na ovaj društveni problem.

Specifični ciljevi brze procene su da se:

- ukaže na prisutnost i rasprostranjenost pojave zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji, na profil dece angažovane u ovim oblicima rada, rodne aspekte, karakteristike i uslove rada, rizike i opasnosti povezane sa takvim angažovanjem i načinom života, posebno rizike od nasilja, kao i karakteristike socio-ekonomskog okruženja u kome sa takav rad odvija;
- identifikuju najvažniji faktori - pre svega porodični, i oni koji su povezani sa zajednicom u kojoj deca žive, koji podstiču ili primoravaju decu da se angažuju na ulici, kao i faktori koji doprinose sprečavanju takvog angažovanja;
- identifikuje kako funkcioniše odgovor na zloupotrebu dečjeg rada na ulici, kako je taj odgovor definisan zakonima i politikama, kakvi su institucionalni kapaciteti za sprečavanje ili saniranje posledica dečjeg rada na ulici, kao i da se razume raskorak u izveštajima organizacija civilnog društva i državnih ustanova socijalne zaštite kad je reč o obimu pojave.

Obuhvat

Prikupljanje podataka za potrebe ove studije obavljeno je u periodu februar – septembar 2022. godine. Polazna osnova u postavljanju metodologije brze procene bila je definicija „dece u uličnoj situaciji“ iz Opšteg komentara br. 21 o deci u uličnoj situaciji Komiteta za prava deteta UN.⁴ Prema ovoj definiciji, sintagma „deca u uličnoj situaciji“ obuhvata: (a) decu čija egzistencija zavisi od života/rada na ulici, bez obzira da li su sama ili sa vršnjacima ili porodicom i (b) širu populaciju dece

¹ Brza procena je inovativna metodologija koja se prvenstveno primenjuje u kvalitativnim istraživanjima, jer naglašava primenu tehnike posmatranja, intervjuisanja i fokus grupnih diskusija, bez dugoročnog angažovanja učesnika. Brza procena se obavlja u relativno kratkom vremenskom periodu, sa ciljem brzog razumevanja konkretnog problema ili pitanja i kao takva omogućuje sprovođenje istraživanja i sa ograničenim vremenskim i finansijskim resursima. Brza procena je posebno pogodna za istraživanja u manjim i jasno definisanim geografskim oblastima (poput lokalnih ruralnih/urbanih naselja). Više o brzom proceni videti na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/instructionalmaterial/wcms_ipecc_pub_1819.pdf.

² Više o Prorgamu dostojanstvenog rada za Republiku Srbiju videti na: https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/serbia/WCMS_676207/lang-en/index.htm.

³ Ministarstvo rada SAD (2021). *Nalazi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2021. godinu - Srbija*, dostupno (na engleskom jeziku) na: <https://www.dol.gov/agencies/ilab/resources/reports/child-labor/serbia>.

⁴ Opšti komentar br. 21 o deci u uličnoj situaciji, videti na: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpccajpcglclefindmkaj/http://ucpd.rs/wp-content/uploads/2022/01/opsti-komentar-broj-212017-o-deci-u-ulicnoj-situaciji-komiteta-za-prava-deteta.pdf>.

koja su razvila snažnu povezanost sa javnim prostorom i za koju ulica igra važnu ulogu u njihovom svakodnevnom životu i identitetu. Ta šira populacija dece uključuje decu koja ne žive ili rade na ulici ali koja redovno prate svoje vršnjake, braću ili sestre ili druge članove porodice u njihovom radu na ulici. Javni prostor obuhvata ulice, tržnice, parkove, autobuske ili železničke stanice, i druge javne prostore u zajednici, ali isključuje ustanove poput škola, bolnica i sl.

Brza procena fokusirana je na ovu užu kategoriju, odnosno na decu koja obavljaju aktivnosti na ulici a ne na decu koja u širem smislu borave na ulici ali ne obavljaju aktivnosti. Definicije i konceptualna osnova detaljnije su prikazani u poglavlju 2.

Organizacija

Brza procena je sprovedena primenom kompleksne metodologije koja je postavljena u skladu sa metodologijom brze procene koju su razvili ILO-IPEC i UNICEF.⁵ Uz desk analizu, brza procena je uključivala kombinovana terenska istraživanja, u okviru kojih su podaci prikupljeni različitim metodama, uključujući sistematsko posmatranje, intervjuisanje, fokus grupne diskusije i analize slučajeva, kao i tematske radionice. Metodologija brze procene je detaljnije prikazana u poglavlju 5.

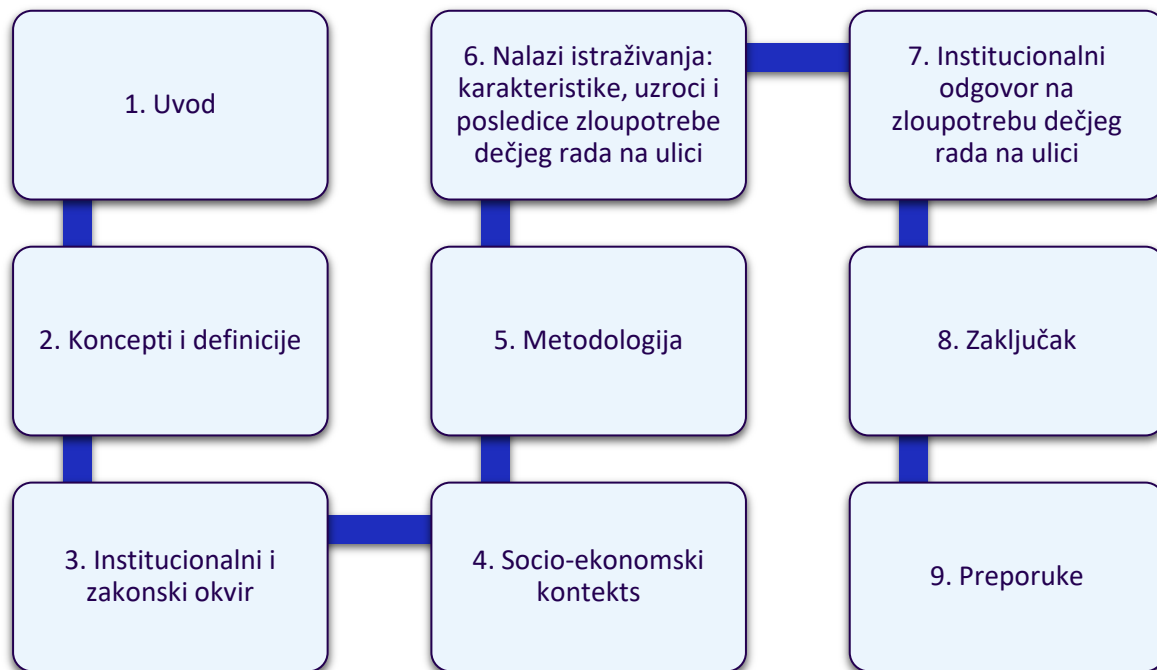
Takođe, treba istaći da je brza procena razvijena u saradnji sa Nacionalnim komitetom eksperata koji je oformljen u okviru projekta kao grupa stručnjaka i predstavnika nacionalnih i lokalnih institucija i organizacija iz različitih sektora i oblasti rada (socijalne zaštite, obrazovanja, rada, zdravstvene zaštite, policije, tužilaštva, nevladinih organizacija) koje su relevantne za kontekst dečjeg rada na ulici. Uloga Nacionalnog komiteta eksperata bila je da svojim znanjem i iskustvom doprinese razvoju metodologije i istraživačkih pitanja, omogući kontakt sa zajednicom i komunikaciju sa drugim relevantnim osobama ili institucijama, kao i da aktivno učestvuje u procesu razvoja preporuka u odnosu na rezultate istraživanja (videti Prilog 1).

Struktura izveštaja

Izveštaj je organizovan kroz devet poglavlja. U drugom poglavlju su izložene definicije i koncepti na kojima se temelji brza procena. U trećem poglavlju prikazan je institucionalni okvir, onako kako je formalno definisan, uključujući međunarodne konvencije, nacionalni zakonski okvir i politike te mapu relevantnih institucija za odgovor na pojavu zloupotrebe dečjeg rada uključujući i najgore forme povezane sa životom i radom na ulici. U četvrtom poglavlju prikazan je relevantan socio-ekonomski kontekst koji je potrebno imati u vidu kada se analiziraju ovi oblici zloupotrebe dečjeg rada, povezani sa siromaštvom i socijalnom isključenošću. Posebna pažnja posvećena je uslovima života stanovništva koje živi u neuslovnim romskim naseljima, gde su deca izložena posebno visokim rizicima od zloupotrebe dečjeg rada na ulici. U petom poglavlju sažeto je opisana metodologija istraživanja. Šesto poglavlje posvećeno je prezentovanju nalaza brze procene o stanju u pogledu zloupotrebe dečjeg rada na ulici. Uvid u rasprostranjenost pojave prikazani su na osnovu dostupnih izvora, dok su nalazi na osnovu brze procene usmereni na opis oblika i karakteristika praksi, uzroka i posledica zloupotrebe dečjeg rada na ulici. Sedmo poglavlje posvećeno je prikazu institucionalnog odgovora na osnovu nalaza istraživanja. Pažnja je usmerena na način postupanja relevantnih institucija u procesima prevencije, identifikacije slučajeva zloupotrebe dečjeg rada, upućivanja i zaštite dece identifikovane u ovim praksama. U osmom i devetom poglavlju su sumirani zaključci i iznete preporuke za bolji odgovor na zloupotrebu dečjeg rada na ulici.

⁵ www.ilo.org/ippecinfo/product/viewProduct.do?productId=1819.

► **Grafikon 1: Sadržaj izveštaja**

► 2. Koncepti i definicije

U praćenju i proučavanju dece u uličnoj situaciji primenjuju se različiti pristupi. Jedan je pristup dečjih prava, u okviru koga se pažnja usmerava na dete kao nosioca prava pa se i odluke donose u odnosu na dete. Drugi pristup je takozvani pristup socijalne zaštite, koji decu u uličnoj situaciji više posmatra kao žrtve eksploatacije i podrazumeva one oblike intervencije koje se donose u odnosu na decu, ali bez značajnog uticaja dece kao nosioca prava. Treća vrsta pristupa na koju se ukazuje u Opštem komentaru br. 21, predstavlja represivni pristup u kome se deca u uličnoj situaciji pretežno posmatraju kao delinkventi. Ovaj pristup, kao i pristup socijalne zaštite, ocenjuje se kao neadekvatan u pogledu uvažavanja prava dece i uglavnom rezultira u prinudnom uklanjanju sa ulice što predstavlja dalje ugrožavanje njihovih prava. Primena Konvencije o pravima deteta ističe da je od ključnog značaja primeniti pristup prava dece u istraživanju i odgovoru na problem povezan sa zloupotrebom dečjeg rada na ulici. Prema ovom pristupu, ostvarivanje dečjih prava treba da bude finalni rezultat intervencije usmerene na sprečavanje ili eliminaciju zloupotrebe dečjeg rada na ulici.

Prema UNICEF-u, pristup iz perspektive dečjih prava se odlikuje prepoznavanjem ovih prava kao standarda i principa koji usmeravaju ponašanje, akcije, politike i programe, omogućavajući nediskriminativan pristup u najboljem interesu deteta, pravo na život, opstanak i razvoj, pravo da se njihovo mišljenje čuje i bude uvaženo, da budu usmeravani u ostvarivanju svojih prava od strane roditelja, staratelja ili članova zajednice u skladu sa razvojnim potencijalima dece.⁶ Ovaj pristup naglašava puno uvažavanje autonomije dece, uključujući i podršku da pronađu alternativne oblike izdržavanja u odnosu na život na ulici. On unapređuje njihovu otpornost i mogućnosti, povećava njihov delatni potencijal (agency) u odlučivanju i osnažuje ih kao društveno-ekonomske, političke i kulturne aktere.⁷

Deca u uličnoj situaciji, kao što je istaknuto u uvodu, predstavljaju osobenu kategoriju koja delimično spada u kategoriju dece angažovane u najgorim oblicima dečjeg rada na ulici, a delom izlazi iz kategorije zloupotrebe dečjeg rada, jer njihov boravak i životni stil, kao i identitet iako su vezani za ulicu, nisu direktno povezani sa radnim angažmanom na ulici. S obzirom da je predmet brze procene zloupotreba dečjeg rada na ulici, potrebno je bliže definisati ovaj oblik zloupotrebe dečjeg rada i precizirati ciljnu grupu.

Kada je u pitanju zloupotreba dečjeg rada, MOR pravi razliku između „**dece koja rade**“ i „**zloupotrebe dečjeg rada**“. Naime, MOR definiše kategoriju „deca koja rade“ kao širu kategoriju dece angažovane u ekonomskim aktivnostima u okviru opšte granice proizvodnje,⁸ dok se „zloupotreba dečjeg rada“ *definiše svojim posledicama* i obuhvata rad koji je (1) mentalno, fizički, socijalno ili moralno opasan i štetan za dete ili (2) utiče na njegovo školovanje tako što ga onemogućava da pohađa školu, obavezuje ga da napusti školu pre vremena ili je prinuđeno da kombinuju pohađanje škole sa predugim radnim vremenom i teškim radom.⁹

Minimalni uzrast za zapošljavanje utvrđen je Konvencijom MOR o minimalnom uzrastu za rad iz 1973 (br.138) koja se primenjuje na sve privredne sektore i svu decu koja rade (bilo da su zaposlena za platu ili rade za svoj račun). Prema ovoj konvenciji, deca koja su zaposlena moraju imati najmanje 15 godina. Međutim, „laki rad“ može biti dozvoljen za decu uzrasta od 12 do 14 godina. *Laki rad* ne sme da: (a) bude štetan za zdravlje ili razvoj dece i (b) ugrožava njihovo školovanje i učestvovanje u programima profesionalne orijentacije ili obuke ili „sposobnosti da imaju korist od nastave koje pohađaju“ (član 7. Konvencije MOR-a br. 138). Deca između 15 i 17 godina mogu načelno da rade zato što su dostigli i premašili minimalni uzrast. Međutim, ukoliko je u pitanju „opasan rad“ – opasan po svojoj prirodi ili uslovima rada, uključujući i redovan prekovremeni rad – takav rad postaje jedan od „najtežih oblika zloupotrebe dečjeg rada“, i zahteva hitno ukidanje. Najteži oblici zloupotrebe dečjeg rada ili opasan rad mogu se sprovesti u legitimnom sektorima ekonomske aktivnosti, ali je to ipak veoma štetno za zdravlje, bezbednost i moral deteta-radnika.

⁶ Opšti komentar br. 21 o deci u uličnoj situaciji Komiteta za prava deteta UN, str. 5.

⁷ Ibid.

⁸ Opšta granica proizvodnje, pored ekonomske proizvodnje (kao u sistemu nacionalnih računa Ujedinjenih nacija), obuhvata celokupnu delatnost pod kontrolom čoveka čiji su rezultati pogodni za razmenu (tj. proizvedena roba i usluge koji su namenjeni stavljanju u promet), uključujući i kućne poslove.

⁹ Child Labour Statistics. Manual on methodologies for data collection through surveys. Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour (SIMPOC), videti na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/instructionalmaterial/wcms_ipec_pub_141.pdf.

Vreme (broj radnih sati) je od suštinske važnosti za definisanje razlike između dece koja rade i zloupotrebe dečjeg rada. Vremenska granica iznad koje radni angažman dece postaje zloupotreba dečjeg rada je uzrasno definisan.¹⁰ Pored toga, zloupotreba dečjeg rada definisana je kroz **opasan rad** koji je definisan kao:

- rad koji izlaže decu fizičkom, psihološkom ili seksualnom zlostavljanju;
- rad pod zemljom, pod vodom, na opasnim visinama ili u zatvorenim prostorima;
- rad sa opasnim mašinama, opremom i alatima, ili rad koji uključuje rukovanje sa ili transportovanje velikih tereta;
- rad u nezdravom okruženju u kome deca mogu, na primer, biti izložena delovanju opasnih materija, agensima ili procesima ili temperaturama, nivoima buke ili vibracijama koji mogu ugroziti njihovo zdravlje; "
- rad pod posebno teškim uslovima, kao što je rad sa dugim radnim vremenom ili noćni ili rad kada je dete bez razloga zatočeno u prostorijama poslodavca (Preporuka br. 190).

Najgori oblici dečjeg rada definisani su Konvencijom o najgorim oblicima dečjeg rada iz 1999 tako da obuhvataju:

- sve oblike ropstva ili praksi sličnih ropstvu, kao što su prodaja i trgovina decom, ropstvo na osnovu duga, prinudni rad, uključujući i prinudnu regrutaciju dece za upotrebu u oružanim sukobima;
- upotrebu dece u svrhu prostitucije, za proizvodnju pornografskog materijala ili pornografske aktivnosti;
- upotrebu dece u nelegalnim aktivnostima, posebno u proizvodnji i trgovini drogom u skladu sa relevantnim međunarodnim sporazumima;
- rad koji po svojoj prirodi ili uslovima u kojima se obavlja šteti zdravlju, bezbednosti ili moralu dece.

Najgori oblici dečjeg rada se dele u dve kategorije:

- Bezuslovno najteže oblike dečjeg rada na koje ukazuje Član 3 (a-c) Konvencije br. 182, koji su toliko u suprotnosti sa osnovnim ljudskim pravima dece da su apsolutno zabranjeni za sve osobe mlađe od 18 godina;
- Opasan rad, koji može da se vrši u legitimnim sektorima ekonomske aktivnosti, ali je štetan za zdravlje dece koja taj rad obavljaju.

Dakle, prema definiciji MOR najgori oblici dečjeg rada zabranjeni su za decu svih uzrasta, dok je regularan rad dopušten ispod uzrasno definisane starosne granice ukoliko ne podrazumeva opasne aktivnosti koje su štetne za zdravlje dece. U narednom grafikonu sivo osenčena polja ukazuju na one oblike zloupotrebe dečjeg rada koje je potrebno iskoreniti prema standardima MOR (Konvencije br. 138 i 182).

¹⁰ Za decu mlađu od 11 godina, bilo kakvo ekonomsko angažovanje se smatra zloupotrebom dečjeg rada, za decu uzrasta 12-14 godina granica je postavljena na 14 ili više sati nedeljno, a za decu uzrasta 15-17 godina na 43 ili više sati nedeljno.

► **Tabela 1: Oblici zloupotrebe dečjeg rada**

Starosne grupe	Oblici rada			
	Rad koji nije opasan (u sektorima i zanimanjima koja nisu opasna u vremenskom trajanju kraćem od 43h nedeljno)		Najgori oblici zloupotrebe dečjeg rada	
	Lagani rad (< 14h nedeljno)	Regularni rad (> 14h i < 43h nedeljno)	Opasan rad (u specifičnim opasnim sektorima ili zanimanjima plus > 43h nedeljno u drugim sektorima i zanimanjima)	Bezuslovno najteži oblici (trgovina decom, deca u prinudnom radu, oružanim sukobima, prostituciji i pornografiji, nelegalnim aktivnostima)
5-11				
12-14				
15-17				

Izvor: ILO, 2004: 27

Predmet brze procene su deca koja obavljaju neki od najgorih oblika zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji. Ulica kao mesto obavljanja aktivnosti je u ovom slučaju važna odrednica. Tako deca koja mogu raditi na poslovima pranja vozila u auto perionicama, mogu takođe biti angažovana u radu koji se smatra zloupotrebom dečjeg rada bilo zbog broja sati ili opasnih posledica po zdravlje (ili oba), ali ona neće biti deo ciljne grupe ovog istraživanja. Tek ukoliko takav posao obavljaju na ulici, poput pranja automobilskih stakla na gradskim saobraćajnicama, ona će biti uključena u istraživanje kao deo ciljne grupe. Dakle, važan preduslov je ne samo zloupotreba dečjeg rada, već istovremeno i „ulični“ karakter rada. Sa druge strane, deca koja borave na ulici, ali ne obavljaju nikakvu aktivnost koja doprinosi izdržavanju nisu obuhvaćena ovim istraživanjem.

► 3. Institucionalni i zakonski okvir

Zloupotreba dečjeg rada predstavlja jednu od najvećih opasnosti po blagostanje i položaj dece u društvu. Kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou razvijeni su zakoni, strateška dokumenta i akcioni planovi koji prepoznaju ovu pojavu i usmereni su na njeno sprečavanje. Prosjačenje, kao jedna od najopasnijih formi dečjeg rada, obuhvaćena je članovima međunarodnih konvencija i nacionalnih zakona. U kontekstu analize različitih oblika dečjeg rada značajno je pomenuti i zakone koji se odnose na zabranu trgovine ljudima, koji prepoznaju decu kao specifičnu grupu izloženu rizicima od trgovine ljudima.

3.1 Međunarodne konvencije

Ključne međunarodne konvencije koje se odnose na oblast dečjeg rada, u cilju zaštite prava deteta, su **Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta**, **Konvencija MOR br. 138 o minimalnom uzrastu za rad**, **Konvencija MOR-a br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada**, zajedno sa **Preporukom br. 190 o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečjeg rada** kao dopunom Konvencije i **Direktiva 2011/36/EU Evropskog parlamenta i Saveta o prevenciji i borbi protiv trgovine ljudima i zaštiti žrtava**, kao i **Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala sa pratećim Protokolima**.

Međunarodna organizacija rada (MOR) je još 1919. godine usvojila prvi međunarodni sporazum o dečjem radu – **Konvenciju br. 5 o minimalnom uzrastu** (u industriji). Odredbama ove Konvencije je zabranjen rad dece mlađe od 14 godina u industrijskim postrojenjima. **Konvencija MOR br. 29 (1930) o prinudnom radu** sadrži preporuke državama o merama koje se moraju doneti da bi se prinudni rad iskorenio. Ona sadrži i prvu definiciju prinudnog rada u međunarodnim instrumentima. Prema ovoj konvenciji prinudni rad je svaki rad, odnosno služba, koji se obavlja pod pretnjom kažnjavanja i na koji se lica koja taj rad obavljaju nisu dobrovoljno odlučila. U toku narednih decenija usvojen je još niz konvencija u ovoj oblasti, koje su fokusirane na određivanje standarda za minimalni uzrast neophodan za rad u različitim sektorima.

Konvencijom MOR br. 138 (1973) propisan je najviši standard u oblasti **minimalnog uzrasta za zapošljavanje**. Konvencija se odnosi na sve oblasti rada, kako plaćenog tako i neplaćenog, i podiže starosnu granicu za zapošljavanje na 15 godina. Njome se definiše politika usmerena ka iskorenjivanju dečjeg rada. Konvencijom je propisano da dete mora pre zaposlenja završiti osnovno (obavezno) obrazovanje, na osnovu programa države u kojoj živi. Značajna novina u ovoj konvenciji je i to da se njome uvodi razlika između običnih poslova i onih na kojima deci mogu biti ugroženi život ili zdravlje, odnosno onih na kojima se uslovi rada smatraju specifičnim i otežanim. Za rad na takvim poslovima, predviđa se opšta granica od 18 godina života. Poslovi koje mogu da obavljaju deca u uzrastu od 15 do 17 godina obuhvataju rad koji nije štetan za zdravlje ili razvoj dece, i rad koji ne ugrožava njihovo školovanje i učestvovanje u programima profesionalne orijentacije ili obuke ili „sposobnosti da imaju korist od nastave koju pohađaju (član 7). **Preporuka MOR br. 146 (1973)** odnosi se na **minimalne godine za zasnivanje radnog odnosa**. Preporuka upućuje na političke i pravne mere koje je potrebno razviti i sprovesti na nivou država članica, radi ostvarenja cilja iz Konvencije MOR broj 138 – uspostavljanje nacionalne politike u oblasti rada i zapošljavanja koja će obezbediti iskorenjivanje dečjeg rada i postavljanje granice radne sposobnosti prema uzrastu potrebnom za dostizanje pune fizičke i intelektualne zrelosti mladih.

Konvencija MOR br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada, usvojena je 1999. godine. Član 1 ove konvencije propisuje da je svaka država članica Međunarodne organizacije rada u obavezi da preduzme mere koje bi zabranile i eliminisale najgore oblike dečjeg rada, gde se pod „detetom“ podrazumevaju sva lica mlađa od 18 godina. Prema Članu 3, u „najgore oblike dečjeg rada spadaju“:

- svi vidovi ropstva i prakse koja su slične ropstvu (prodaja i trafikovanje dece, dužničko ropstvo i kmetstvo (vazalni odnos), uključujući prinudno ili prisilno regrutovanje dece za upotrebu u oružanim sukobima);
- upotreba, nabavljanje i nuđenje dece za prostituciju, ili proizvodnju pornografskih sadržaja;
- upotreba, nabavljanje i nuđenje dece za nezakonite aktivnosti, posebno za proizvodnju i krijumčarenje i prodaju droga;
- rad koji, po svojoj prirodi ili okolnostima u kojima se odvija, može da naškodi zdravlju, bezbednosti i moralu dece.

U slučaju kršenja ili nesprovođenja neke od mera, navedenih u Konvenciji, propisane su i odgovarajuće kaznene mere. Konvencija prepoznaje i značaj obrazovanja, u procesu eliminisanja dečjeg rada, pa tako Članom 7 propisuje i mere koje u tom pogledu treba sprovesti:

- sprečavanje uključivanja dece u najgore oblike dečjeg rada;
- obezbeđivanje pomoći za isključivanje dece iz najgorih oblika dečjeg rada, njihovu rehabilitaciju i integrisanje u društvo;
- obezbeđivanje pristupa besplatnom osnovnom obrazovanju;
- identifikovanje dece koja su izložena specifičnom riziku;
- uzimanje u obzir specifičnog položaja devojčica, i situacija u kojima mogu da se nađu, i nalaze se.

Odredbe **Preporuke br. 190 o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečjeg rada** dopunjuju odredbe Konvencije o najgorim oblicima dečjeg rada.

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, usvojena 1989. godine definiše kao dete “svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života, ukoliko se, po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije”. Član 2 ove konvencije sugeriše da su sve države potpisnice u obavezi da poštuju i obezbeđuju prava “svakom detetu koje se nalazi pod njihovom jurisdikcijom bez ikakve diskriminacije i bez obzira na rasu, boju kože, pol, jezik, veroispovest, političko ili drugo uverenje, nacionalno, etničko ili socijalno poreklo, imovinsko stanje, onesposobljenost, rođenje ili drugi status deteta, njegovog roditelja ili zakonskog staratelja”. Članom 32 ove konvencije utvrđena je obaveza država potpisnica da poštuju prava deteta koje se tiču zaštite od ekonomskog iskorišćavanja i obavljanja bilo kog posla koji bi mogao da bude opasan, ometa školovanje deteta, štetan je po zdravlje i razvoj deteta. U tom smislu, od država potpisnica zahteva se da posebno preduzmu pravne, administrativne, društvene i obrazovne mere, kao što su:

- obezbeđivanje minimalne starosne granice za zapošljavanje;
- odgovarajuće regulisanje vremena i uslova zapošljavanja;
- odgovarajuće kazne i sankcije da bi se osigurala delotvorna primena ovog akta.

Opštim komentarom (OK) br. 21 o deci u uličnoj situaciji Komitet za prava deteta UN pruža smernice za izradu sveobuhvatnih, dugoročnih nacionalnih strategija za decu u uličnoj situaciji. Primenom holističkog pristupa koji se temelji na pravima deteta i koji se bavi kako prevencijom, tako i odgovorom na problem, u skladu s Konvencijom o pravima deteta. U konvenciji se koristi izraz “Deca u uličnoj situaciji” (DUS) kojim su obuhvaćena deca čiji život i/ili rad zavisi od ulice, bilo da su sama, sa vršnjacima ili s porodicom kao i širu populacija dece koja su oformila čvrste veze s javnim površinama i kojoj ulica igra važnu ulogu u svakodnevnom životu i identitetu. U Opštem komentaru razrađene su odredbe Konvencije o pravima deteta (KPD) koje su od izrazitog značaja za decu u uličnoj situaciji i istaknute ključne obaveze država potpisnica u oblasti pružanja podrške i zaštite DUS. Prema ovim odredbama, trebalo bi staviti van snage odredbe koje neposredno ili posredno diskriminiraju decu zbog toga što se ona ili njihovi roditelji ili porodica nalaze u uličnoj situaciji kao i odredbe koje omogućavaju ili podržavaju skupljanje ili proizvoljno uklanjanje dece i njihovih porodica s ulica ili javnih površina. Sugeriše se uklanjanje iz propisa onih krivičnih dela kojima se kriminalizuju deca u uličnoj situaciji ili koja nesrazmerno pogađaju takvu decu, kao što je prosjačenje, kršenje zabrane boravka maloletnika na otvorenom prostoru nakon određenog vremena, zadržavanje na zabranjenim mestima, skitničarenje i bekstvo od kuće. Takođe treba iz zakonodavnog okvira isključiti krivična dela koja kriminalizuju decu zbog toga što su žrtve komercijalne seksualne eksploatacije. Države bi morale da donesu ili revidiraju zakon o zaštiti dece ili zakon zasnovan na pristupu koji se temelji na pravima deteta i koji se izričito bavi decom u uličnoj situaciji. Potrebno je obezbediti sprovođenje ovakvih propisa putem pratećih politika, ovlašćenja, procedura za rad, smernica, pružanja usluga i mehanizama nadzora i izvršenja. Takođe je potrebno formulisati relevantne nacionalne politike i zvanične definicije dece u uličnoj situaciji da bi se olakšale intervencije ovlašćenih stručnjaka i službi. Međutim, postupak izrade zakonskih definicija ne bi smeo da dovede do odlaganja preduzimanja radnji za otklanjanje kršenja prava.

Direktiva o prevenciji i borbi protiv trgovine ljudima i zaštiti žrtava (Direktiva 2011/36/EU), doneta 2011. godine. Ova direktiva prepoznaje specifičan položaj, kako dece, tako i ženskih osoba koje su u opasnosti od trgovine ljudima. Članom 6 propisano je da države članice EU treba da ostvare saradnju sa organizacijama civilnog društva, u cilju izrade politika, kampanja i programa namenjenih podizanju svesti i obrazovanja u toj oblasti. U ovom kontekstu značajno je istaći da su u Članu 8 deca prepoznata kao bespomoćnija od odraslih i smatraju se kategorijom koja je u znatnoj većoj opasnosti da postane žrtva trgovine ljudima.

Prilikom primene direktive kada su u pitanju deca, sugerise se na važnost primene i gore pomenute Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta iz 1989. godine. Žrtvama trgovine ljudima se omogućava i pravo na zaštitu i odštetu, odnosno pravo na pristup besplatnom pravnom savetovanju, u skladu sa ulogom žrtava u odgovarajućim pravosudnim sistemima, pravnom zastupanju, uključujući i potrebu za traženjem odštete. Ovo pravo se specifično odnosi na decu, koja nemaju pristup pravnim uslugama (Član 19).

Direktivom o zaštiti mladih ljudi na radu (Direktiva 94/33/EZ) se utvrđuju minimalni uslovi kojima se osigurava napredak u zaštiti zdravlja i bezbednosti mladih radnika. Direktiva se odnosi na sve mlađe od 18 godina koji imaju zasnovan odgovarajući radni odnos. Nacionalnim zakonodavstvom se može propisati da se direktiva ne primenjuje na povremeni rad, odnosno kratkotrajni rad u obliku rada u domaćinstvu i porodičnim preduzećima za koji se ne smatra štetnim, škodljivim ili opasnim za mlade ljude. Ovim dokumentom se osigurava da zemlje EU preduzimaju potrebne mere kako bi zabranile zapošljavanje dece i osigurale da se zapošljavanje mladih strogo kontroliše. Direktiva, međutim, dopušta zemljama EU-a da propišu, pod određenim uslovim, da se zabrana zapošljavanja dece ne odnosi na:

- decu zaposlenu u svrhu kulturnih, umetničkih, sportskih ili reklamnih aktivnosti, uz prethodno odobrenje nadležnog organa u svakom pojedinom slučaju;
- decu staru 14 ili više godina koja rade u okviru osposobljavanja za rad ili pripravnništva,
- decu staru 14 ili više godina koja obavljaju jednostavnije poslove, i decu stariju od 13 godina koja mogu obavljati jednostavne poslove u ograničenom trajanju koje se definiše nacionalnim zakonodavstvom.
- Direktiva uključuje odredbe koje se odnose na opšte obveze poslodavca, kao što su zaštita zdravlja i sigurnosti mladih, procena rizika, procena i nadzor zdravlja, informisanje mladih o mogućim rizicima kao i vrste poslova koje mladi ne smeju obavljati.

Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, usvojena Rezolucijom Generalne skupštine UN 55/25, u Palermu 2000. godine. Konvencija je stupila na snagu 2003. godine kao bazični instrument međunarodnog karaktera u sferi borbe protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Uz Konvenciju su usvojeni i dopunski protokoli koji regulišu transnacionalni organizovani kriminal u pojedinim oblastima: **Protokol o sprečavanju, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom**, kao i **Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom**. Republika Srbija je postala ugovornica Konvencije 6. septembra 2001. godine.

3.2 Nacionalni okvir

Nacionalni okvir Republike Srbije koji se odnosi na suočavanje sa pojavom dece koja rade na ulici se temelji na Ustavu, zakonima i podzakonskim aktima, dokumentima javnih politika, pre svega strategijama koje obuhvataju različite društvene delatnosti (poput, obrazovanja, zaštite dece i drugih ranjivih grupa i sl.), kao i relevantnim propisima koje definišu nadležnosti i rad institucija uključenih u odgovor na ovu pojavu. U ovom poglavlju nacionalni okvir je prikazan u svom formalnom aspektu, onako kako je definisan propisima. Način na koji sistem funkcioniše u praksi opisan je u delu u kome su prikazani nalazi brze procene (poglavlje 7).

3.2.1 Zakonski okvir

Iako postojeći legislativni okvir ne prepoznaje termine poput „deca koja rade na ulici“, „deca ulice“, „deca u uličnoj situaciji“, „deca koja žive i rade na ulici“ kao takve, ova oblast je ipak prepoznata u nizu zakona i podzakonskih akata. Najgori oblici dečjeg rada istovremeno su predmet punitivnog zakonodavstva (prekršajnog i krivičnog), kao i zakonodavstva koje se odnosi na socijalnu zaštitu, regulisanje porodičnog života i pristupa socijalnim pravima (**Zakon o socijalnoj zaštiti**,¹¹ **Porodični zakon**,¹² zakoni iz oblasti obrazovanja i dr). Pored toga, prethodno navedeni međunarodni dokumenti su takođe deo nacionalnog okvira, jer je Srbija kao potpisnica relevantnih konvencija dužna da u domaćem zakonodavstvu primenjuje odredbe ovih konvencija.

Pravni propis kojim se najneposrednije reguliše zabrana zloupotrebe dečjeg rada u najopasnijim formama predstavlja **Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu**.¹³ Ovom uredbom se operacionalizuju odredbe Konvencije MOR br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada. Opasnim radom za decu se smatra onaj rad koji je verovatno štetan po zdravlje,

¹¹ „Sl. glasnik RS“, br. 24/2011.

¹² „Sl. glasnik RS“, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.

¹³ „Sl. glasnik RS“, br. 53/2017.

bezbednost ili moral dece, izlaže ih štetnostima, obavlja se u okviru opasnih okolnosti ili opasnih delatnosti za decu (član 2). Kao neke od posebnih štetnosti koje su relevantne za decu koja rade na ulici istaknuti su nepovoljni klimatski ili mikroklimatski faktori (visoka ili niska temperatura, visoka vlažnost i dr.); teški psihički i/ili fizički naponi koji se procenjuju uz individualni pristup imajući u vidu stepen razvoja deteta (član 5). Uredbom o utvrđivanju opasnog rada za decu obuhvaćene su posebno nepovoljne okolnosti, među kojima su rad na saobraćajnicama, rad pri kome može doći do rušenja okolnih objekata, rad u nefiziološkom položaju tela pri radu (na primer dugotrajno stajanje, klečanje, povijen položaj i slično) dok je rad van mesta prebivališta dece mlađe od 15 godina života označen kao nedozvoljen. Takođe, nije dozvoljeno da deca obavljaju neke od delatnosti koja su, nasuprot tome karakteristična za decu koja rade na ulici. Ovo obuhvata delatnosti koje se odnose na: skupljanje opasnog otpada, tretman i odlaganje otpada; sanaciju, rekultivaciju i druge usluge u oblasti upravljanja otpadom kao i kockanje i klađenje.

U **Nacrtu Uredbe o utvrđivanju opasnog rada za decu** (2022) prosjačenje je definisano kao niz aktivnosti kojima lice traži novac ili druge materijalne vrednosti, bespovratno i bez pružanja protivusluge, izazivanjem sažaljenja, a s obzirom na svoje siromaštvo ili pozivajući se na zdravstvene ili druge razloge. Ako je dete zatekne u pratnji roditelja ili drugog odraslog lica koje prosi, smatraće se da prosi i kada to ne čini direktno (član 2, stav 1, tačka 6). Takođe, u nacrtu istog podzakonskog akta rad na saobraćajnicama definisan je kao opasna okolnost i dozvoljen je jedino prilikom stručnog obrazovanja u skladu sa planom i programom nastave i učenja (član 4, stav 3, tačka 2).

Rad dece na ulici predmet je prekršajnog i krivičnog zakonodavstva. Prekršajno zakonodavstvo neke od poslova koje deca obavljaju na ulici klasifikuje kao remećenje javnog reda i mira, kršenje komunalnog reda i sl. **Zakonom o javnom redu i miru**¹⁴ prosjačenje je definisano kao prekršaj (član 12). Zakon predviđa za prosjačenje kaznu od 5.000 do 10.000 dinara ili kaznu zatvora do 30 dana. Kazna je oštrija ako se prekršaj izvrši u grupi od tri i više lica - od 10.000 do 30.000 dinara ili do 30 dana zatvora. Odredbe Zakona o javnom redu i miru odnose se na sva prekršajno odgovorna lica u Republici Srbiji.

Zakon o prekršajima¹⁵ propisuje prekršajnu odgovornost lica starijih od 14 godina i sadrži posebne odredbe kojima je uređen prekršajni postupak prema maloletnicima. Prema maloletnom učiniocu prekršaja se primenjuju odredbe **Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica**¹⁶ ukoliko propisima koji uređuju prekršajni postupak nije drugačije određeno. Sud obustavlja prekršajni postupak kada utvrdi da maloletnik u vreme izvršenja prekršaja nije imao navršenih 14 godina i o tome obaveštava roditelja, usvojitelja i staratelja maloletnika, kao i organ starateljstva, a po potrebi može obavestiti i školu odnosno organizaciju u kojoj je maloletnik smešten (član 299). Takođe, sud može odlučiti da se ne vodi prekršajni postupak prema maloletniku ako smatra da ne bi bilo celishodno da se postupak vodi s obzirom na prirodu prekršaja i okolnosti pod kojima je prekršaj učinjen, raniji život maloletnika i njegova lična svojstva a o okolnostima obaveštava roditelja, usvojitelja, staratelja, odnosno hranitelj maloletnika i nadležni centar za socijalni rad (član 297). Kada je dete učinilo prekršaj zbog propuštanja dužnog nadzora roditelja, usvojitelja, staratelja, odnosno hranitelja, a ova lica su bila u mogućnosti da takav nadzor vrše, roditelji, usvojitelj, staratelj odnosno hranitelj deteta kazniće se za prekršaj kao da su ga sami učinili (član 72). Detetu uzrasta od 14 do 16 godina mogu se izreći samo vaspitne mere a maloletniku sa više od 16 godina se mogu izreći još kazneni poeni i kazna (član 73). Pre izricanja vaspitne mere ili kazne maloletniku, sud traži mišljenje nadležnog organa starateljstva (član 292). Sudije i tužioci koji rade sa maloletnim počiniocima u obavezi su da pohađaju sertifikovanu obuku za rad sa maloletnim licima, koju organizuje Pravosudna akademija.

Krivično zakonodavstvo kao krivično delo karakteriše podsticanje dece na obavljanje nekih od poslova koji su česte aktivnosti dece koja rade na ulici. **Krivični zakonik**¹⁷ sadrži niz odredbi kojima se potencijalno štite deca koja rade na ulici kao osobe u riziku od zloupotrebe, zlostavljanja i eksploatacije maloletnika. Kao oblik eksploatacije prosjačenje je obuhvaćeno u krivičnom delu Trgovina ljudima iz člana 388 Krivičnog zakonika Republike Srbije, za koje je predviđeno, između ostalog, da ukoliko je delo učinjeno prema maloletnom licu, učinilac će se kazniti zatvorom najmanje pet godina. Takođe, predviđeno je da pristanak lica na eksploataciju ili na uspostavljanje ropskog ili njemu sličnog odnosa ne utiče na postojanje krivičnog dela. Takođe, kao oblik iskorišćavanja prosjačenje je obuhvaćeno i krivičnim delom zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica iz člana 193 Krivičnog zakonika Republike Srbije, kojim je predviđeno da će se roditelj,

¹⁴ "Sl. glasnik RS", br. 6/2016 i 24/2018.

¹⁵ "Sl. glasnik RS", br. 65/2013, 13/2016, 98/2016 - odluka US, 91/2019 i 91/2019 - dr. zakon.

¹⁶ "Sl. glasnik RS", br. 85/2005.

¹⁷ "Sl. glasnik RS", br. 85/05, 88/05 - ispravka, 107/05 - ispravka, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19.

usvojilac, staralac ili drugo lice koje zlostavlja maloletno lice ili ga prinuđava, između ostalog, na prosjačenje kazniti zatvorom od tri meseca do pet godina.

Propisi iz oblasti zaštite dece sadrže imperativ bezbednosti i dobrobiti deteta ali ne ističu rad dece na ulici kao neposredan uzrok ugroženosti deteta već pre svega kao posledicu nepovoljnih okolnosti. Tako, prema **Porodičnom zakonu** rad dece na ulici može da bude posledica zanemarivanja deteta, zlostavljanja ili eksploatacije. Ovim zakonom ustanovljena je i obaveza države da poštuje, štiti i unapređuje prava deteta kao i da preduzima sve potrebne mere za zaštitu deteta od zanemarivanja, od fizičkog, seksualnog i emocionalnog zlostavljanja te od svake vrste eksploatacije (član 6). Takođe, istaknuta je dužnost svakoga da se rukovodi najboljim interesom deteta. Formulirana je sadržina roditeljskog prava koja je izvedena iz dužnosti roditelja i koja postoji samo u meri koja je potrebna za zaštitu ličnosti, prava i interesa deteta. Zloupotrebom roditeljskog prava smatra se fizičko, seksualno ili emocionalno zlostavljanje deteta, izrabljivanje deteta putem preteranog rada, ili rada koji ugrožava moral, zdravlje ili obrazovanje deteta, odnosno rada koji je zabranjen zakonom, podsticanje deteta na vršenje krivičnih dela, navikavanje deteta na odavanje rđavim sklonostima ili zloupotrebom prava iz sadržine roditeljskog prava na drugi način (član 81).

Zakon o radu¹⁸ određuje minimalni uzrast za zapošljavanje od 15 godina (član 24). Radni odnos sa detetom mlađim od 18 godina se može zasnovati uz pismenu saglasnost roditelja, usvojioca ili staraoca, ako takav rad ne ugrožava zdravlje deteta (član 25). Bez obzira na uzrast deteta, Zakon navodi vrste poslova na kojima ne mogu da rade osobe koje su mlađe od 18 godina (Stav 3, Član 84). Puno radno vreme dece je ograničeno na 35 sati nedeljno odnosno osam sati dnevno uz istaknutu zabranu prekovremenog rada. Zabranjen je i noćni rad dece osim u izuzetnim okolnostima koje zakon navodi. Radni odnos koji je zasnovan sa maloletnom osobom je moguće prekinuti po zahtevu roditelja ili staratelja (Član 175).

Zakon o socijalnoj zaštiti propisuje da sistem socijalne zaštite preuzima odgovornost za pružanje podrške detetu ako je potreba izazvana okolnostima, poput zanemarivanja, eksploatacije, sukoba sa roditeljima, trgovinom ljudima i sl. ali ne i neposredno ako dete radi na ulici. Ovim zakonom je utvrđeno da je maloletno lice kao i punoletno lice do navršanih 26 godina života korisnik prava ili usluga socijalne zaštite kada mu je usled porodičnih i drugih životnih okolnosti, ugroženo zdravlje, bezbednost i razvoj, odnosno ako je izvesno da bez podrške sistema socijalne zaštite ne može da dostigne optimalni nivo razvoja (član 41). Zakon o socijalnoj zaštiti, kao naročite okolnosti u kojima je država preuzela odgovornost za ispunjavanje odgovarajućih potreba deteta navodi:

- Dete bez roditeljskog staranja ili u riziku od gubitka roditeljskog staranja;
- Dete čiji roditelj, staratelj ili drugo lice koje se o njemu neposredno stara nije u stanju da se o njemu stara bez podrške sistema socijalne zaštite, usled zdravstvenih razloga, mentalnog oboljenja, intelektualnih teškoća ili nepovoljnih socio-ekonomskih okolnosti;
- Dete sa smetnjama u razvoju, čije potrebe za negom i materijalnom sigurnošću prevazilaze mogućnosti porodice;
- Dete u sukobu sa roditeljima, starateljem i zajednicom i ako svojim ponašanjem ugrožava sebe i okolinu;
- Dete koje se suočava s teškoćama zbog zloupotrebe alkohola, droga ili drugih opojnih sredstava;
- Dete u opasnosti da će postati žrtva ili ako jeste žrtva zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja i eksploatacije, odnosno ako su mu fizičko, psihičko ili emocionalno blagostanje i razvoj ugroženi delovanjem ili propustima roditelja, staratelja ili druge osobe koja se o njemu neposredno stara;
- Dete koje je žrtva trgovine ljudima;
- Dete koje je strani državljanin odnosno lice bez državljanstva, bez pratnje;
- Dete čiji se roditelji spore oko načina vršenja roditeljskog prava.

Gotovo sve navedene okolnosti predstavljaju rizik za ulazak deteta u uličnu situaciju. Ovim delovanje socijalne zaštite ima preventivni karakter u odnosu na decu u uličnoj situaciji. Sa druge strane, ulična situacija u kojoj se dete nalazi, sama po sebi može da predstavlja rizik za ulazak u većinu naročitih okolnosti za koje je država preuzela odgovornost a kada delovanje socijalne zaštite ima reaktivnu ulogu.

Zakon takođe predviđa **usluge socijalne zaštite** kao jedan od vidova ostvarivanja prava u ovoj oblasti (član 4). Udeo korisnika usluga socijalne zaštite koje obezbeđuje javni (državni) sektor je 2018. godine iznosio 58%, udeo korisnika usluga

¹⁸ "Sl. glasnik RS", br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018 - autentično tumačenje.

koje pružaju neprofitne organizacije je bio 35%, dok je udeo korisnika koji su koristili usluge profitnih privatnih pružalaca usluga iznosio svega 7%.¹⁹

Iako deca koja rade na ulici odnosno deca u uličnoj situaciji mogu da imaju potrebu za bilo kojom od usluga socijalne zaštite, neke su relevantnije za rizike kojima je izložena ova osetljiva grupa. Svrtište predstavlja jedinu uslugu socijalne zaštite koja je neposredno namenjena deci koja žive i rade na ulici i to pod uslovom da je zatraže ili pristanu na tu uslugu. Svrha ove usluge je da privremenim ili povremenim intervencijama i zadovoljavanjem trenutnih potreba dece i mladih koji žive ili rade na ulici, doprinese pre svega njihovoj bezbednosti, da im se pomogne u uključivanju u redovno obrazovanje i da doprinese što potpunijem ostvarenju njihovih prava i obezbeđenju odgovarajućeg vida podrške. U periodu od 2012. do 2018. godine došlo je do smanjenja rasprostranjenosti ove usluge, a samim tim i do smanjenja broja korisnika – 2012. godine je usluga postojala u 4 JLS sa 601 korisnikom, a 2018. godine u 2 JLS, sa 327 korisnika. Usluga svrtišta se i danas obezbeđuje u samo dve JLS, u Beogradu i Novom Sadu.

Druge usluge socijalne zaštite koje su relevantne za decu koja žive i/ili rade na ulici a koje predviđa Zakon obuhvataju:

- smeštaj u prihvatilište – uslugu namenjenu deci žrtvama nasilja u porodici, zlostavljanja ili zanemarivanja, kao i deci koja su žrtve trgovine ljudima i deci koja se nalaze u skitnji, bez pratnje i u različitim kriznim situacijama kojoj je potreban privremeni smeštaj i procena radi daljeg upućivanja;
- smeštaj u hraniteljsku porodicu kada se utvrdi da potrebe dece ne mogu biti zadovoljene u biološkoj porodici;
- smeštaj u dom, odnosno malu domsku zajednicu kada nije moguće obezbediti smeštaj u hraniteljsku porodicu ili kada se primenjuje mera domskog smeštaja kao krivične sankcije prema maloletnom licu;
- stanovanje uz podršku – usluga koja se pruža deci starijoj od 15 godina koja po prestanku korišćenja usluga smeštaja ili po povratku iz ustanove za izvršenje krivičnih sankcija ne mogu ili ne žele da se vrate u porodicu a nisu u mogućnosti da da započnu samostalan život;
- dnevni boravak -usluga koja se pruža detetu koje radi na ulici ukoliko se utvrde problemi u ponašanju ili po odluci suda usled počinjenog prekršaja ili krivičnog dela;
- savetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge pružaju se, između ostalih, deci koja rade na ulici odnosno u uličnoj situaciji i njihovim porodicama koje su u krizi kako bi prevazišli krizne situacije i teškoće u zadovoljavanju životnih potreba (član 40).

Deci sa invaliditetom su namenjene posebne usluge socijalne zaštite ili usluge koje se pružaju po prilagođenim programima. Naime, deca sa invaliditetom često rade na ulici ili se nalaze u uličnoj situaciji i zloupotrebljena su upravo u kontekstu invaliditeta. Prema specifikaciji usluga socijalne zaštite deci sa invaliditetom odnosno smetnjama u razvoju su namenjene usluge smeštaja, dnevnog boravka, usluge pomoći u kući, lični pratilac deteta i predah smeštaj.

Zakon o socijalnoj zaštiti predviđa i materijalna davanja, koja su usmerena na suzbijanje posledica siromaštva. Ova davanja nisu neposredno usmerena na decu koja rade na ulici odnosno decu koja se nalaze u uličnoj situaciji. Međutim, kako deca u uličnoj situaciji, po pravilu, potiču iz porodica sa izrazito niskim prihodima, svi vidovi materijalnih davanja koja su usmerena na ublažavanje posledica siromaštva, ujedno doprinose položaju dece u ovakvim okolnostima. Treba uzeti u obzir i materijalna davanja koja su namenjena deci sa smetnjama u razvoju koja neretko mogu da se nađu u uličnoj situaciji i da budu izložena eksploataciji. Novčana socijalna pomoć (NSP) spada u grupu socijalnih davanja za obezbeđenje garantovanog minimalnog dohotka.²⁰ Dodatak za negu i pomoć drugog lica (DNP) mogu da ostvare deca kojima je zbog telesnog ili senzornog oštećenja, intelektualnih poteškoća ili promena u zdravstvenom stanju neophodna pomoć i nega drugog lica da bi zadovoljila svoje osnovne životne potrebe (član 92 do člana 94).

Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom²¹ uređuje materijalna davanja koja se, između ostalog, dodeljuju poboljšanja uslova za zadovoljavanje osnovnih potreba dece i poboljšanja materijalnog položaja porodica sa decom. Dečji

¹⁹ Matković, G., Stranjaković, M. (2020). Mapiranje usluga socijalne zaštite i materijalne podrške u nadležnosti jedinica lokalnih samouprava u Republici Srbiji. Beograd: SIPRU.

²⁰ Pravo na NSP se dodeljuje uz prethodnu proveru materijalnog dohotka i imovine porodice (član 81 do 89). Ovaj vid novčane podrške se isplaćuje u visini razlike između utvrđenog dohotka i takozvanog cenzusa koji je utvrđen zakonom i usklađuje se sa indeksom potrošačkih cena. Visina cenzusa zavisi od veličine i strukture porodice tako što se zakonom definisana osnovica u apsolutnom iznosu se isplaćuje za nosioca prava a za svakog narednog člana se uvećava za 0,5 odnosno za dete 0,3 visine osnovice. NSP se dodatno uvećava za 20% kada su svi članovi domaćinstva nesposobni za rad kao i za jednoroditeljske porodice. Porodice u kojima je većina članova sposobna za rad ne mogu da ostvare pravo duže od 9 meseci u toku jedne kalendarske godine.

²¹ "Sl. glasnik RS", br. 113/2017-266, 50/2018-10, 46/2021-23 (US), 51/2021-77 (US), 53/2021-110 (US), 66/2021-3, 130/2021-3.

dodatak je novčano davanje usmereno na siromašne porodice koje imaju decu.²² Roditeljski dodatak predstavlja novčano davanje porodici na ime novorođenog deteta, a kao instrument populacione politike treba da doprinese dostizanju željenog broja dece u porodici i poboljšanju nataliteta (član 22 do člana 25). Dakle namena ovog vida materijalne podrške nije usmerena ka suzbijanju siromaštva. Ipak, imajući u vidu da su u Srbiji rizikom od siromaštva najviše ugrožena deca i porodice sa decom, razumno je očekivati da će roditeljski dodatak imati važan uticaj na suzbijanje ove pojave. Takođe, pojava rada dece na ulici i dece u uličnoj situaciji se često vezuje za višečlana domaćinstva tako da je roditeljski dodatak od značaja i sa tog stanovišta.

Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja²³ su uređeni osnovni principi i način funkcionisanja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja. Zakonom su stvoreni sistematski uslovi za razvoj inkluzivnog obrazovanja. Obaveza je obrazovnih ustanova koje sprovode programe pripremnog predškolskog obrazovanja kao i osnovnog i srednjeg obrazovanja da detetu i učeniku kome je usled socijalne uskraćenosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, teškoća u učenju, rizika od ranog napuštanja školovanja i drugih razloga potrebna dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju, škola obezbeđuje otklanjanje fizičkih i komunikacijskih prepreka, prilagođavanje načina ostvarivanja školskog programa i izradu, donošenje i ostvarivanje individualnog obrazovnog plana (član 64). Ovim zakonom su utvrđene mere u obrazovnom sistemu koje doprinose zaštiti od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja. Ustanova je dužna da prijavi nadležnom organu prijavi svaki oblik nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja počinjen u ustanovi. Obrazovanje na različitim nivoima dalje je bliže uređeno posebnim zakonima, kao što su **Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju**,²⁴ **Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju**,²⁵ **Zakon o srednjem obrazovanju**.²⁶ Ovi zakoni definišu i inkluzivno obrazovanje, kao i odgovornosti obrazovnih ustanova kada su u pitanju rizici od prekida školovanja, nasilja, eksploatacije i drugih oblika ugrožene bezbednosti i dobrobiti dece.

Zakon o stanovanju i održavanju zgrada²⁷ pored ostalih pitanja koja uređuju stanovanje, definiše i dostupnu stambenu podršku. Ovaj vid podrške je definisan kao svaki oblik pomoći za stanovanje licu koje iz socijalnih, ekonomskih i drugih razloga ne može sopstvenim sredstvima da reši stambenu potrebu po tržišnim uslovima za sebe i svoje porodično domaćinstvo (član 88). Stambena podrška se ostvaruje kroz zakup stana, kupovinu i drugi način sticanja prava svojine nad stanom ili porodičnom kućom, unapređenje uslova stanovanja, pomoć za ozakonjenje stana ili porodične kuće i stambeno zbrinjavanje. Opšte uslove za ostvarivanje stambene podrške ispunjava državljanin Republike Srbije sa utvrđenim stanjem stambene potrebe i visinom dohotka koja domaćinstvu ne omogućava rešavanje stambene potrebe na tržištu. Posebno se navode kategorije korisnika stambene podrške, uz uslov da nemaju dovoljno sredstava da za sebe i svoju porodicu obezbede (odgovarajući) stan ili unaprede postojeće uslove stanovanja. Pored ostalih, u ovu kategoriju spadaju i privremeni beskućnik, odnosno lice koje je ostalo bez stana ili su mu značajno narušeni uslovi stanovanja usled konstruktivne nestabilnosti objekta, odnosno usled elementarne ili druge nepogode, žrtva porodičnog nasilja, lice bez stana koje je korisnik prava na NSP, osoba sa invaliditetom.

3.2.2 Politike sprečavanja i suzbijanja zloupotrebe dečjeg rada

Definisanje prioriteta u postupanju države u odgovoru na zloupotrebu dečjeg rada, uključujući i rad na ulici predmet je različitih politika, nekada u neposrednijoj formi a nekada više implicitno, kao ishod koji se može očekivati uz unapređenje blagostanja dece. Jedna od najrelevantnijih državnih strategija je **Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine**²⁸ koja definiše različite vrste nasilja i prepoznaje uslove u kojima se nasilje dešava uključujući zanemarivanje i nemarno postupanje kao i eksploataciju deteta. Strategija ističe važnost posebne zaštite dece iz osetljivih grupa koja su često izložena višestrukim oblicima nasilja, a kao posebno ugrožene grupe dece, između ostalih, prepoznaje decu u uličnoj situaciji, decu izbeglice, decu migrante, i romsku decu. Strategija identifikuje kao posebno rizično okruženje za decu koja rade na ulici nepovoljno porodično okruženje u kome je prisutno nasilje u porodici, nepovoljno

²² Pravo na ovaj vid podrške ostvaruje roditelj ili staratelj za prvo četvoro dece u porodici, uzrasta do 19 godina, pod uslovom da o njima neposredno brine, i da pohađaju odgovarajuće obrazovne programe (član 26 do 33). Izuzetno, starosna granica je 26 godina za decu sa smetnjama u razvoju i invaliditetom. Strani državljani koji rade na teritoriji Republike Srbije ostvaruju ovaj vid podrške u skladu sa međunarodnim sporazumom. Pravo na dečji dodatak se priznaje nakon provere dohodovnog i imovinskog statusa čemu ne podležu korisnici NSP. Jednoroditeljske porodice dobijaju iznos uvećan za 30%, dok deca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom dobijaju iznos uvećan za 50%.

²³ "Sl. glasnik RS", br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020 i 129/2021.

²⁴ "Sl. glasnik RS", br. 18/2010, 101/2017, 113/2017 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon, 10/2019, 86/2019 - dr. zakon, 157/2020 - dr. zakon, 123/2021 - dr. zakon i 129/2021.

²⁵ "Sl. glasnik RS", br. 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon i 129/2021.

²⁶ "Sl. glasnik RS", br. 55/2013, 101/2017, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020, 52/2021, 129/2021 i 129/2021 - dr. zakon.

²⁷ "Sl. glasnik RS", br. 104/2016 i 9/2020 - dr. zakon.

²⁸ "Sl. glasnik RS", br. 80/2020.

društveno okruženje u zajednici koju odlikuje visoka prisutnost nasilja i sl.. Opšti cilj Strategije je obezbeđenje kontinuiranog sveobuhvatnog odgovora društva na nasilje prema deci, u skladu sa dinamikom izazova, rizika i pretnji, kroz unapređen sistem prevencije, zaštite i podrške. Postavljena su tri posebna cilja: 1. prevencija i sistematski rad na promeni stavova, vrednosti i ponašanja u odnosu na nasilje prema deci, 2. intervencije usmerene ka zaštiti dece od nasilja, 3. normativni okvir, institucionalni i organizacioni mehanizmi za prevenciju i zaštitu dece od nasilja.

Nacionalna strategija za ostvarivanje prava žrtava i svedoka krivičnih dela u Republici Srbiji za period 2020-2025. godine²⁹ usmerava utvrđivanje standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta i uspostavljanje Nacionalne mreže za pomoć i podršku žrtvama i svedocima krivičnih dela. Cilj ovog strateškog dokumenta je da se svim žrtvama i svedocima krivičnih dela obezbedi adekvatan nivo procesnih prava, sistemska, stručna i dostupna pomoć i podrška i poseban nivo zaštite, i to naročito ranjivim kategorijama žrtava. Jedan od principa strategije je očuvanje već dostignutog nivoa zaštite prava pojedinih naročito osetljivih kategorija žrtava, poput dece, žrtava trgovine ljudima, i žrtava nasilja u porodici. Pored toga, Strategija decu označava kao posebno ranjivu grupu i utvrđuje unapređenje posebnih mere u planskom periodu sa ciljem unapređenja njihovog položaja kao žrtava krivičnog dela.

Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2022. do 2030. godine,³⁰ pored brojnih mera za unapređenje položaja ove etničke grupe, sadrži segmente koji se neposredno odnose na decu koja rade na ulici odnosno decu u uličnoj situaciji. Istaknuto je da su deca koja žive i rade na ulici višestruko i često ekstremno marginalizovana grupa dece, koja živi u dubokom siromaštvu, i svakodnevno izložena mnogostrukim rizicima po život, zdravlje i pravilan rast i razvoj. Ocenjeno je da je jedan od razloga visoke zastupljenosti fenomena ranog napuštanja obrazovanja među romskom populacijom angažovanje dece, posebno dečaka u neformalnoj ekonomiji (sakupljanje sekundarnih sirovina, prodaja na buvljim pijacama, ulična prodaja, pranje automobila) ili prošnje kao vida ekonomske eksploatacije, usled izrazito nepovoljnog ekonomskog položaja porodice. Među brojnim merama inkluzije koje najšire obuhvataju romsku zajednicu uvrštene su i mere koja eksplicitno odgovaraju na porodično i partnersko nasilje, dečji i prinudni rad, decu ulice i trgovinu ljudima.

Strategijom grada Beograda za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji grada Beograda za period od 2022. do 2032. godine³¹ je, pored sveobuhvatnog suočavanja sa izazovima koji su karakteristični za uslove života ove društvene grupe, istaknuta i potreba za suzbijanjem brojnih nepovoljnih okolnosti u kojima se nalaze deca iz romskih porodica. Jedan od specifičnih ciljeva ove Strategije je okončanje zloupotrebe, eksploatacije, trgovine i svih oblika nasilja i torture nad decom.

3.2.3 Institucije i organizacije odgovorne za zaštitu dece od zloupotrebe dečjeg rada na ulici

Procesne odgovornosti u slučajevima zloupotrebe dečjeg rada definisane su zakonima i podzakonskim aktima koji bliže uređuju odgovornosti i prakse postupanja različitih institucija. Dodatna pojašnjenja se daju u instrukcijama kojima se definiše preciznije organizacija poslova i način rada zaposlenih u relevantnim institucijama. Posebna praksa koja je razvijena je **izrada tematskih protokola**. Protokoli nemaju snagu propisa ali obavezuju potpisnice na postupanje koje je ovim dokumentima sintetizovano i sistematizovano u skladu sa različitim propisima i međunarodnim dokumentima.

Institucionalni sistem za sprečavanje i suzbijanje zloupotrebe dečjeg rada, te pružanje podrške deci da izađu iz uslova života obležanih radnom eksploatacijom ili životom na ulici, nije do kraja lako rekonstruisati, zbog toga što nadležnosti i postupanja nisu sistematski precizno definisana direktno za problem dece koja rade i/ili žive na ulici.

Prevencija zloupotrebe dečjeg rada, suzbijanje i zaštita, uključujući i najgore oblike rada na ulici, deo su šireg institucionalnog odgovora na nasilje nad decom. **Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja**³² ističe da svi oblici nasilja, zlostavljanja, zloupotrebe, zanemarivanja i eksploatacije dece kojima se ugrožavaju ili povređuju fizički, psihički i moralni integritet ličnosti deteta, predstavljaju povredu jednog od osnovnih prava deteta sadržanih u Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta, a to je pravo na život, opstanak i razvoj. Opštim protokolom definiše se niz pojmova u vezi sa nasiljem nad detetom, uključujući i ekonomsko iskorišćavanje i obavljanje svakog posla koji bi mogao da bude opasan i štetan po

²⁹ <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/30567/nacionalna-strategija-za-ostvarivanje-prava-zrtava-i-svedoka-krivicnih-dela-u-republici-srbiji-za-period-2020-2025-godine-19082020.php>.

³⁰ „Sl. glasnik RS“, br. 23/2022.

³¹ „Službeni list grada Beograda“, br. 21/2022.

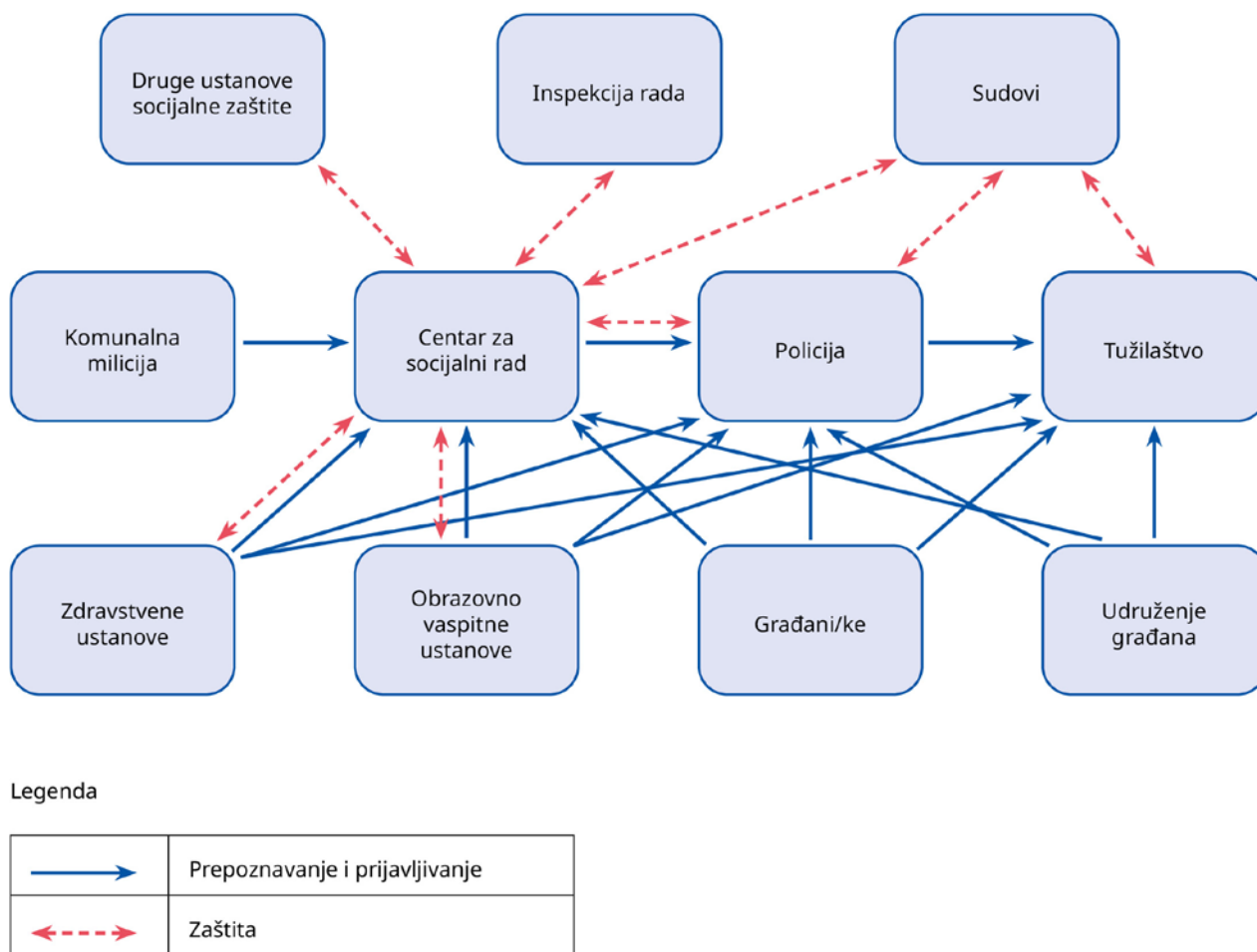
³² Usvojen zaključkom Vlade Srbije od 10. februara 2022. godine. Dostupno na linku: <http://minbpd.gov.rs/wp-content/uploads/2022/02/Opsti-protokol-za-zastitu-dece-od-nasilja.pdf>.

zdravlje, fizički, duševni, moralni ili društveni razvoj deteta, seksualno zlostavljanje i iskorišćavanje i trgovinu decom. Iskorišćavanje deteta za prosjačenje je identifikovano i u Opštem protokolu kao jedan od najgorih oblika dečjeg rada i eksploatacije deteta. Postupak zaštite deteta od nasilja definisan protokolom se zasniva na multidisciplinarnom i intersektorskom pristupu.

Relevantne institucije u procesu zaštite dece definisane Opštim protokolom su:

- **Institucije sistema socijalne zaštite.** Centri za socijalni rad (CSR) kao osnovne službe sistema socijalne zaštite imaju prema protokolu ključnu ulogu u zaštiti dece od nasilja, sprovođenju postupka procene, planiranja i učešća u primeni mera i usluga socijalne zaštite i porodično-pravne zaštite iz nadležnosti organa starateljstva, pokretanju i učestvovanju u sudskim postupcima. Pored CSR deo sistema socijalne zaštite čine i zavodi za vaspitanje dece i omladine koji su dužni da sprovode postupke radi zaštite dece od nasilja i učestvuju u primeni mera i usluga;
- **Institucije sistema zdravstvene zaštite** imaju ključnu ulogu u prevenciji i ranom otkrivanju zlostavljanja i zanemarivanja dece i dokumentovanju nasilja, vršenju sudsko-medicinske ekspertize u specijalizovanom tretmanu deteta i porodice i u praćenju razvoja deteta;
- **Institucije sistema obrazovanja i vaspitanja** imaju značajnu ulogu u prevenciji svih oblika nasilja i eksploatacije putem edukacije i informisanja dece, roditelja i svih zaposlenih u sistemu. Pored toga, sistem obrazovanja i vaspitanja ima značajnu ulogu u identifikaciji slučajeva zlostavljanja, zanemarivanja i eksploatacije dece, te ima aktivnu ulogu u planiranju i sprovođenju planova podrške i zaštite dece koja pohađaju date ustanove;
- **Policija** ima ključnu ulogu u sprovođenju mera neodložne intervencije čiji je cilj hitno obezbeđivanje fizičke zaštite deteta i sprečavanje daljeg vršenja nasilja nad detetom;
- **Pravosudni sistem** koji obuhvata sudove i javna tužilaštva ima zadatak da obezbedi zaštitu dece od nasilja u građanskom, izvršnom, krivičnom i prekršajnom postupku, da pruži zaštitu u skladu sa Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici, kao i zaštitu u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija;
- **Jedinice lokalne samouprave** kreiraju lokalne politike prevencije i zaštite dece od nasilja, obezbeđuju finansiranje i održivost programa, mera i usluga prevencije i zaštite dece od nasilja, podstiču i obezbeđuju intersektorsku saradnju u lokalnoj zajednici;
- **Organizacije civilnog društva, sportska udruženja, sportski klubovi** učestvuju u promovisanju prava deteta na zaštitu od nasilja, informisanju, prevenciji i pružanju podrške u unapređivanju ostvarivanja prava deteta na zaštitu od nasilja;
- **Mediji** informišu i edukuju javnost o temama značajnim za zaštitu dece od nasilja, koristeći proverene informacije i poštujući najbolji interes deteta, promovišu primere dobre prakse u zaštiti dece od nasilja i kulturu nenasilja.

► **Grafikon 2: Mapa institucija relevantnih za proces zaštite dece od nasilja³³**

Da bi se postigla efikasna zaštita i unapređenje dobrobiti deteta, potrebna je dobra saradnja i jasno definisane uloge u okviru sledećih koraka: prepoznavanje nasilja koje može biti izvršeno nad detetom; prijavljivanje sumnje na nasilje nad detetom; postupanje prilikom zaštite deteta od nasilja; sprovođenje neodložne intervencije.

Prepoznavanje i prijavljivanje slučajeva zloupotrebe dečjeg rada na ulici dužnost je svih dečjih, zdravstvenih i obrazovanih ustanova ili ustanova socijalne zaštite, kao i pravosudnih i drugih državnih organa, udruženja i građana (Član 263 Porodičnog zakona). Prema Opštem protokolu za zaštitu dece od nasilja sve osobe koje su u neposrednom kontaktu sa decom učestvuju u otkrivanju nasilja nad detetom, kada posumnjaju na nasilje, a posebno zaposleni u CSR, ustanovama socijalne zaštite, zdravstvenim i obrazovno-vaspitnim ustanovama, porodičnim savetovalištim ili drugim ustanovama koje se bave i u čijoj nadležnosti su poslovi prevencije i zaštite dece od nasilja. Protokol dalje predviđa da osoba koja je došla do saznanja o nasilju ili sumnja na nasilje treba da se „aktivno angažuje u pokretanju procesa zaštite deteta, to jest u prijavljivanju nasilja ili sumnje na nasilje nad detetom centru za socijalni rad, a po potrebi policiji i javnom tužilaštvu...” (Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja, str 13). U slučaju nestanka deteta, prijava se vrši policiji, kao i putem posebnog sistema širenja i objavljivanja informacija javnosti u specifičnim slučajevima nestale dece. U slučaju sumnje na trgovinu detetom, osim CSR, odmah se obaveštava i Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima koji, kao nezavisna ustanova socijalne zaštite osnovana od strane Vlade Republike Srbije, vrši identifikaciju i utvrđivanje statusa žrtve. Kada postoji sumnja da je dete žrtva zloupotrebe dečjeg rada, pored prijavljivanja nadležnom CSR, slučaj se prijavljuje i Inspekciji rada. Ukoliko Inspekcija rada i CSR dođu do saznanja da je dete izloženo najgorim oblicima dečjeg rada, odnosno kada postoji sumnja na krivično delo, slučaj se prijavljuje javnom tužilaštvu ili policiji.

³³ Mapa institucija definisana Opštim protokolom za zaštitu dece od nasilja može se smatrati relevantnom i za pojavu zloupotrebe dečjeg rada na ulici.

Upućivanje i zaštita su takođe regulisani Opštim protokolom. Centar za socijalni rad (CSR) je istaknut kao glavna služba za zaštitu deteta. Nakon dobijanja saznanja o detetu koje je izloženo nasilju, CSR u postupku prijema prikuplja relevantne podatke i odlučuje o otvaranju slučaja. Po otvaranju slučaja se započinje početna procena tokom koje se upoznaju individualne karakteristika deteta, uključujući njegovu ličnost, probleme i snage, odnosno informacije o socijalnom i interpersonalnom okruženju. Na osnovu obavljene procene, CSR utvrđuje plan usluga i mera za porodicu sa planom stalnosti za dete koji donosi u slučaju kada se utvrdi potreba za daljim pružanjem usluga i primenom mera. Planom usluga i mera za porodicu određuju se i mere pravne zaštite u skladu sa nadležnostima organa starateljstva, radi pravovremenog, i sa uslugama socijalne zaštite koordinisanog, sprovođenja.

Prilikom donošenja plana usluga i mera za porodicu i plana stalnosti za dete, CSR u saradnji sa drugim službama u lokalnoj zajednici i članovima porodice preduzima razumne napore da dete ostane sa roditeljima, da se preduprede ili otklone okolnosti zbog kojih dete može da bude izmešteno iz porodice, odnosno pruža odgovarajuću podršku kako bi se stekli uslovi za povratak deteta u porodicu. U slučajevima kada nije odgovarajuće preduzimati intervencije, mere i usluge za ostanak ili povratak deteta u porodicu, CSR će obrazložiti i dokumentovati okolnosti za takvu odluku, a planiranje usluga, mera i intervencija u tom slučaju mora biti zasnovano na principu najmanje restriktivnog okruženja i mora uvažiti zahtev da dete uzrasta do sedam godina ne može biti smešteno u ustanovu za smeštaj korisnika bez roditelja duže od tri meseca, osim ukoliko za to postoje zdravstvene indikacije. Ukoliko se utvrdi da je dete bez roditeljskog staranja, CSR će odrediti staratelja detetu. U izuzetnim okolnostima CSR može da postavi privremenog staratelja detetu pod roditeljskim staranjem ako proceni da je to neophodno radi privremene zaštite ličnosti, prava ili interesa deteta i to: detetu čije je boravište nepoznato, čiji su interesi u suprotnosti sa interesima njegovog zakonskog zastupnika, stranom državljaninu koji se nalazi na teritoriji Republike Srbije, koje zahteva da mu bude postavljen privremeni staratelj i za to navede opravdan razlog. Odlukom o postavljanju privremenog staratelja određuje se pravni posao koji on može preduzeti u zavisnosti od okolnosti svakog konkretnog slučaja. Iako dete, po pravilu, može da se izmesti iz porodice samo odlukom suda, CSR donosi privremeni zaključak o obezbeđenju smeštaja šticećenika u roku od 24 sata od trenutka kada je obavešten o postojanju potrebe za starateljstvom. CSR, takođe, razvija preventivne programe koji doprinose zadovoljavanju individualnih i zajedničkih potreba građana, a time i dece koja rade na ulici, odnosno programe koji doprinose sprečavanju i suzbijanju socijalnih problema u lokalnoj zajednici (Zakon o socijalnoj zaštiti, član 9).

Centri za socijalni rad jedino u slučajevima nasilja u porodici nemaju ulogu glavnog koordinatora u procesu zaštite dece, već u tim situacijama tužilaštvo preuzima koordinaciju planiranja i sprovođenja mera zaštite i praćenja deteta i porodice, uz direktnu saradnju sa policijskim upravama i centrima za socijalni rad (Grupa za koordinaciju i saradnju).³⁴

Plan zaštite deteta treba da je postavljen uz učešće relevantnih sektora, a konferencija slučaja u okviru koje se dogovara multisektorski plan zaštite najčešće se vodi u CSR. Konferenciju slučaja, međutim, mogu da iniciraju i predstavnici drugih sistema, osim sistema socijalne zaštite.

Pored Opšteg protokola, postoje i **posebni protokoli** za zaštitu dece od nasilja u okviru posebnih sistema. Tako se **Posebnim protokolom za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama**³⁵ definišu i smernice za postupanje u slučajevima zlostavljanja i zanemarivanja dece, postupci prijavljivanja zdravstvenim službama, policiji i CSR.

Posebnim protokolom sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja³⁶ se jasno ističu uloge i odgovornosti zdravstvenih radnika i zdravstvenih saradnika, kao i mehanizmi saradnje sa drugim organima i organizacijama u prevenciji i zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja. Protokol sadrži pokazatelje svih vrsta zlostavljanja i zanemarivanja koji doprinose prepoznavanju ovih pojava pri uspostavljanju kliničke slike pacijenata. Prikazan je celokupan proces zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja u zdravstvenom sistemu i postupak saradnje zdravstvenog sistema sa drugim sistemima u slučaju sumnje na zlostavljanje i zanemarivanje. Zdravstveni radnici se usmeravaju da o svakoj sumnji na zlostavljanje i zanemarivanje deteta izveste nadležni CSR, policiju ili tužilaštvo.

Posebni protokol pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja³⁷ je donet radi adekvatno reagovanja ovlašćenih predstavnika pravosudnih organa u ovakvim slučajevima. Pravilnik daje smernice za unapređenje sposobnosti pravosudnih organa u postupku zaštite maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja što podrazumeva obučenosť za postupanje na jasan, nediskriminativan način, redovno praćenje i procenu efekata preduzetih

³⁴ Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, čl. 26, „Sl. glasnik RS“, br. 94/2016.

³⁵ https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Posebni_protokol_-_obrazovanje1.pdf.

³⁶ <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Posebni%20protokol%20zdravlje.pdf>.

³⁷ <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Posebni%20protokol%20pravda.pdf>.

mera, radnji i aktivnosti i stalnu koordiniranu razmenu informacija sa drugim državnim organima i javnim službama uključenim u proces zaštite. Protokol sadrži instrukcije za otkrivanje zlostavljanja i zanemarivanja, standarde za vođenje postupka, načela postupka i druga relevantna usmerenja. Takođe, ovim dokumentom je definisan položaj javnog tužilaštva u odnosu na druge organe i organizacije koje učestvuju u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja.

Posebni protokol o postupanju policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja³⁸ ima za svrhu da ovlašćenim službenim licima pruži smernice o postupanju u svim slučajevima kada je maloletno lice potencijalna ili stvarna žrtva bilo kog vida nasilja, iskorišćavanja ili zanemarivanja. Pored ostalih, Protokol sadrži i definiciju eksploatacije dece. Posebna pažnja se u okviru procesa zaštite maloletnih lica skreće na prepoznavanje slučajeva, poštovanje procedura za postupanje po prijemu prijave ili otkrivanju zlostavljanja i zanemarivanja, procenu rizika, stanja i potreba, naročito u slučajevima intervencije patrole policije po prijavi građana i koordinirane aktivnosti sa ostalim relevantnim organima i organizacijama. Protokol nudi uputstva za neposredno, posredno i samoinicijativno angažovanje policijskih službenika. Takođe, date su smernice za vršenje uviđaja u ovakvim slučajevima kao i za postupanje sa decom i svim ostalim akterima. **U svim slučajevima kada se dete zatekne u prosjačenju, policija postupa u skladu sa zakonom i principom najboljeg interesa deteta i bez odlaganja vrši preliminarnu procenu da li je takvo dete stvarna ili potencijalna žrtva krivičnih dela trgovina ljudima, zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica, nasilja u porodici ili nekog drugog krivičnog dela** za koje se gonjenje preduzima po službenoj dužnosti i ako se utvrdi da jeste u hitnom postupku preduzima mere i radnje radi osiguranja njegove bezbednosti i zaštite, kao i identifikacije, pronalaska, hapšenja i privođenja nadležnim organima lica osumnjičenih za navedena krivična dela o čemu odmah obaveštava nadležnog javnog tužioca, po čijem nalogu dalje postupaju. Inače u primeni prekršajnog zakonodavstva policija je nadležna da interveniše samo onda kada se lice zatekne u neposrednom izvršenju prekršaja, odnosno kada se utvrdi da svojim ponašanjem narušava javni red i mir, tj. spokojstvo građana. Pored navedenog, značajno je istaći i to, da prema licima koja nisu navršila 14 godina života i koja su prema krivičnom i prekršajnom zakonodavstvu Republike Srbije neodgovorna, ne podnose se krivične niti prekršajne prijave, već se obaveštava centar za socijalni rad koji je ključni nosilac aktivnosti u pogledu brige i zaštite dece i porodice u zajednici i koordinator u procesu zaštite dece od svih vidova nasilja, zlostavljanja, iskorišćavanja i zanemarivanja.

Zakon o policiji³⁹, između ostalog uređuje policijske poslove tokom kojih službenik policije može da se suoči sa slučajevima dece koja rade na ulici i dece u uličnoj situaciji. Ovakve okolnosti se posebno odnose na policijske poslove prevencije kriminala i unapređenje bezbednosti u zajednici, otkrivanje i rasvetljavanje prekršajnih i krivičnih dela, održavanje javnog reda i mira, regulisanje, kontrolu, pružanje pomoći i nadzor u saobraćaju na putevima. Posebne situacije u kojima policija postupa u slučajevima dece u uličnoj situaciji su poslovi kontrola državne granice, poslovi u vezi sa kretanjem i boravkom stranaca, poslovi azila, iregularnih migracija i readmisije. Takođe, utvrđivanje identiteta deteta koje je zatečeno na ulici je čest izazov za organe i organizacije koji postupaju i pružaju podršku u takvim okolnostima. Identitet deteta koji povlači formalno pravne posledice i imperativ je za ostvarivanje većine građanskih prava, u složenom postupku utvrđuje policija (Članovi od 75 do 77).

Pravilnik o načinu i uslovima primene policijskih ovlašćenja prema maloletnim licima⁴⁰ bliže uređuje način i uslove primene policijskih ovlašćenja (među kojima i proveru i utvrđivanje identiteta), koja se mogu između ostalog primeniti i prema maloletnim licima. Prema navedenom Pravilniku svi policijski službenici koji primenjuju policijska ovlašćenja prema maloletnom licu, dužni su da vode računa o pravnom statusu, najboljim interesima, zdravlju i dostojanstvu ličnosti maloletnog lica, psihičkim, emocionalnim i drugim ličnim svojstvima i zaštiti njegove privatnosti, kao i da izbegavaju eventualni nastanak štetnih posledica po maloletno lice. U toku primene policijskih ovlašćenja, policijski službenici imaju obavezu da omoguće maloletnom licu i njegovim roditeljima ili drugom zakonskom zastupniku da aktivno učestvuju u postupku, iznoseći primedbe i svoja mišljenja i na njihov zahtev izdaju im kopiju službene beleške ili zapisnika o prikupljenim obaveštenjima u kojima konstatuju njihove primedbe i mišljenja.

Zakonom o komunalnoj miliciji⁴¹ su utvrđeni poslovi ove unutrašnje organizacione jedinice JLS.⁴² Između ostalog ovi poslovi obuhvataju održavanje komunalnog i drugog zakonom uređenog reda od značaja za komunalnu delatnost (Član

³⁸ <https://npm.rs/attachments/Protokol%20o%20zaštiti%20maloletnika%20od%20zlostavljanja.pdf>.

³⁹ "Sl. glasnik RS", br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.

⁴⁰ "Sl. glasnik RS" br. 83/2019.

⁴¹ "Sl. glasnik RS", br. 49/2019.

⁴² Svaka opština u Republici Srbiji ima pravo formiranja svoje komunalne milicije. Komunalna milicija formirana je u 21 od 29 gradova u Srbiji. Postoji u Beogradu, Čačku, Kragujevcu, Kraljevu, Kruševcu, Leskovcu, Loznici, Nišu, Novom Sadu, Pančevu, Požarevcu, Šapcu, Smederevu, Somboru, Sremskoj Mitrovici, Subotici, Užicu, Valjevu, Vranju, Zaječaru i Zrenjaninu.

10) što podrazumeva i suzbijanje nedozvoljenog obavljanja delatnosti na javnim mestima, poput prodaje robe na javnim površinama. Deca koja rade na ulici se neretko zatiču u obavljanju ovih delatnosti što službenike komunalne milicije dovodi u okolnosti postupanja u skladu sa ovlašćenjima. Isto se odnosi i na poslove nadzora nad lokalnim saobraćajem koji može da obuhvati situaciju kada deca peru automobilska stakala na raskrscima. Komunalna milicija, takođe, pruža podršku relevantnim organima i organizacijama, u koje se ubraja i CSR, kada sprovođenje njihove izvršne odluke neće biti moguće bez prisustva komunalnih milicionara (član 4). Ovlašćenja komunalne milicije se primenjuju pod uslovima i na način utvrđen zakonom kojim se uređuje rad policije (član 28), što uključuje i primenu ovlašćenja prema maloletnicima. Ovlašćenja komunalne milicije prema maloletnom licu primenjuju se u prisustvu roditelja ili staratelja tog lica, odnosno predstavnika organa starateljstva.

Protokol grada Beograda o postupanju organa, ustanova i organizacija u situacijama rada sa decom koja su uključena u život i rad na ulici⁴³ pruža smernice za delovanje svim akterima kako iz javnog tako i iz civilnog sektora. Protokol je okarakterisan kao pravno obavezujući dokument, a odnosi se na postupanje svih službenih lica i drugih stručnjaka koji na teritoriji grada Beograda obavljaju poslove od značaja za zaštitu dece koja su uključena u život i rad na ulici (policija, komunalna milicija, centri za socijalni rad, druge ustanove i pružaoci usluga socijalne zaštite, zdravstvene ustanove, vaspitno-obrazovne ustanove, pravosudni organi, udruženja građana i dr.).

U maju 2022. godine, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Republičko javno tužilaštvo i Grad Beograd potpisali su **Plan zaštite dece u uličnoj situaciji od nasilja, zanemarivanja i iskorišćavanja u Republici Srbiji**.⁴⁴ Navedeni Plan je usaglašen sa Opštim komentarom broj 21 o deci u uličnoj situaciji i relevantnim strateškim i zakonskim propisima u oblasti prava deteta i otvoren je za pridruživanje zainteresovanih partnera i unapređivanje intersektorskih mera i aktivnosti usmerenih na ostvarivanja prava i zaštite dece u uličnoj situaciji. Cil Plana je obezbeđivanje brze i efikasne intersektorske saradnje u zaštiti dece u uličnoj situaciji, koja mogu biti u riziku da postanu žrtve nasilja, zanemarivanja i iskorišćavanja, kao i pružanje pomoći, odnosno podrške i obezbeđivanje alternativa za zavisnost dece koja žive i/ili rade na ulici od ulice.

⁴³ Ovaj protokol je izrađen 2016. godine u saradnji sa organizacijom Save the Children, ali nije dostupan onlajn.

⁴⁴ <http://minbpd.gov.rs/wp-content/uploads/2022/06/Plan-zastite-dece-u-ulicnoj-situaciji-od-nasilja-zanemarivanja-i-iskoriscavanja-u-Republici-Srbiji.pdf>.

► 4. Socio-ekonomski kontekst

4.1 Osnovne karakteristike socio-ekonomskog konteksta u kome se odvija dečji rad na ulici

Srbija, prema klasifikaciji Svetske Banke, spada u grupu država sa višim srednjim nivoom dohotka.⁴⁵ Kretanje vrednosti osnovnih pokazatelja u razdoblju od 2016. do 2019. godine ukazuju na umereno poboljšanje ekonomskih okolnosti u državi. BDP se u ovom periodu uvećavao po prosečnoj stopi od 3,4% godišnje uz pojačani rast, 2018. i 2019. godine od 4,3 odnosno 4,4%, koji je ostvaren pod uticajem stranih direktnih investicija i domaće potrošnje. BDP Srbije je još uvek ispod polovine vrednosti proseka zemalja članica EU ali se vrednost ovog indeksa konstantno povećavala proteklih godina a 2020. godine je iznosila 43,3%. Međutim regionalna distribucija BDP je izrazito neravnomerna. Beogradski region je učestvovao u BDP sa 41,7% u 2019. godini a učešće regiona Južne i istočne Srbije je istovremeno iznosilo 13,7%.⁴⁶

Program fiskalne konsolidacije je doprineo stabilnosti javnih finansija u prethodnih nekoliko godina. Javni dug je od 2017. godine ispod vrednosti kriterijuma iz sporazuma u Mastrohtu i 2019. godine je njegov udeo u BDP-u Srbije bio 52%. Takođe, unutar kriterijuma iz Mastroškog sporazuma se, u petogodišnjem periodu pre pandemije, kretao i fiskalni rezultat državnog budžeta. Deficit opšte države je u 2015. godini iznosio 3,5% a nakon sprovedenih fiskalnih reformi, na kraju 2016. godine je iznosio 1,2%. Naredne dve godine je ostvaren suficit ali je na kraju 2019. godine konsolidovani fiskalni rezultat iznosio -0,2% iako je centralni budžet za isto toliko bio u suficitu.

Višegodišnji trend umerenog ekonomskog rasta u Srbiji prekinut je usled posledica pandemije COVID-19 ali uz dobre izgleda brzog oporavka. Procenjeno je, na početku godine, da će u 2020. BDP opasti za oko 4%. Ipak, primenom izdašnih mera centralne vlasti izbegnuta je veća recesija a BDP je u 2020. godini blago snižen za 0,8%. Usled snažene domaće potrošnje i investicija, BDP Srbije je u 2021. godini porastao za 7,5%.⁴⁷ Nakon visokog deficita državnog budžeta od 8,3% u 2020. godini, kao rezultata primene mera ublažavanja posledica krize, došlo je do smanjenja deficita u 2021. godini na nivo od 4,6%, uz tendenciju daljeg pada zahvaljujući ekonomskom oporavku i odloženoj naplati poreza. Nakon povećanja u 2020. na 57,8%, udeo javnog duga u BDP-u je stabilizovan i u 2021. godini je iznosio 56,9%. uz očekivanje postepenog pada u 2022. i 2023. godini, u skladu sa nižim javnim deficitom i visokim nominalnim rastom BDP-a. U 2021. godini je došlo do snažnog rasta inflacije sa godišnjim prosekom od 4%, uglavnom usled naglog skoka cena nafte i rasta cena hrane. Predviđa se usporavanje rasta indeksa potrošačkih cena od proleća 2022. nakon smanjenja baznih efekata nižih nivoa cena početkom 2021. godine. Ovo bi dovelo do stabilizacije prosečne godišnje inflacije u 2022. i pada u 2023. godini.

Kontinuirani trend depopulacije u Srbiji se nameće kao jedan od ključnih izazova budućeg razvoja, naročito sa stanovišta lokalnih zajednica. Procenjuje se da je broj stanovnika u razdoblju od poslednjeg popisa 2011. do 2021. godine smanjen za 4,8%.⁴⁸ Od 2011. godine je, izuzev u Beogradskom regionu, gde je broj stanovnika porastao za 2,2%, u svim ostalim delovima Zemlje je došlo do depopulacije a smanjenje broja stanovnika od 8,6% je najizraženije u Južnoj i istočnoj Srbiji. Pad broja stanovnika u visini ili manje od nacionalnog proseka je ostvarena u samo tri od 25 upravnih okruga. Čak šest okruga ima za 10%, manje stanovnika u 2020. u odnosu na 2011. godinu.

Demografsko starenje stanovništva stvara dugoročan pritisak na javne rashode, i ukazuje na trajnu promenu perspektive ljudskog kapitala. Udeo stanovništva starosti 65 i više godina je u 2020. godini dostigao 21,1% što je približno dvostruko veća vrednost u odnosu na period od pre 30 godina. Stanovništvo sa više od 65 godina ima nešto viši udeo u ukupnoj populaciji Srbije u odnosu na prosek zemalja EU dok je udeo stanovnika starijih od 80 godina u okviru prosečnih vrednosti članica Unije, usled izraženijeg mortaliteta stanovništva starije životne dobi u Srbiji. Nešto manje od 70% JLS u Srbiji imaju udeo stanovnika starijih od 65 godina iznad nivoa nacionalnog proseka.

⁴⁵ <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>.

⁴⁶ <http://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G202126001.pdf>.

⁴⁷ https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/european-economic-forecast-autumn-2021_en.

⁴⁸ <https://www.stat.gov.rs/oblasti/stanovnistvo/procene-stanovnistva/>.

Starenje populacije je prevashodno uzrokovano padom ukupnog fertiliteta ali ne treba zanemariti ni ostale neposredne faktore ovog procesa.⁴⁹ Stopa ukupnog fertiliteta⁵⁰ u Srbiji je opala sa 3,1 u 1950. godini na 1,48 u 2020. godini. Ni u jednom regionu u Srbiji nije ostvarena stopa ukupnog fertiliteta od 2,1 koja je potrebna za prostu reprodukciju stanovništva, a najniža vrednost ovog pokazatelja, od 1,37 je ostvarena u regionu Južne i istočne Srbije. Prosečna starost stanovništva u Srbiji je 43,4 godine a samo u pet JLS je prosečna starost ispod 40 godina. Nasuprot porastu očekivanog životnog veka pri rođenju, očekivani životni vek nakon 65 godina se nije bitno menjao u drugoj polovini 20. veka i niži je od proseka zemalja EU.

Spoljne migracije doprinose trendu depopulacije ali zbog nedostatka preciznijih podataka teško je odrediti značaj uticaja ove pojave. Oko 15% stanovništva rođenog u Srbiji živi u inostranstvu, što je pet puta više od svetskog proseka.⁵¹ Tokom devedesetih godina prošlog veka Srbiju je napustilo više od 320 hiljada ljudi,⁵² a procene za prvu deceniju 21 veka se kreću od šest do 15 hiljada ljudi godišnje koji su napustili zemlju.⁵³ Procene o dugotrajnom iseljavanju iz Srbije tokom prethodne decenije variraju od uznemirujućih⁵⁴ do podataka koji nisu izrazito alarmantni.⁵⁵ Usled neravnomernog regionalnog razvoja, nejednako su zastupljeni problemi ekonomske i socijalne prirode, te je i obim iseljavanja različit. U svakom slučaju, spoljne migracije treba uzeti u obzir pri razmatranju razvojnog potencijala, kako sa stanovišta obima tako i sa stanovišta strukture. Posebnu pažnju zaslužuju sve učestalije cirkularne migracije.

Unutrašnje migracije su u proteklom periodu bitno uticale na prostornu distribuciju stanovništva Srbije.⁵⁷ Radi se o dugotrajnom procesu koji po fazama imao karakteristike kretanja iz ruralnih ka urbanim područjima, zatim iz manjih u veća gradska naselja a u novije vreme ka velikim regionalnim centrima. Tokom razdoblja od 2015-2020 godine jedino je Beogradski region kontinuirano imao pozitivan migracioni saldo, koji je prosečno iznosio 6,5 hiljada ljudi.⁵⁸ Region Vojvodine je u istom periodu ostvario negativnu vrednost migracionog salda samo u 2016. godini. Regionu Šumadije i Zapadne Srbije i Južne i Istočne Srbije su u periodu od 2016. do 2020. godine konstantno imali veći broj odseljenih u odnosu na doseljena lica sa prosečnim migracionim saldonom od 3,9 odnosno 3 hiljade ljudi godišnje. Najviše osoba se selilo iz jedne u drugu JLS unutar istog okruga (37,2%), a najmanje iz jednog u drugo naselje u okviru iste JLS (25,7%). Beogradski, Južnobački, Severnobački, Nišavski i Južnobanatski okrug su ostvarili pozitivan migracioni saldo a u Sremskom okrugu je bio izjednačen broj doseljenih i odseljenih osoba. Migracioni saldo u ostalih 19 okruga je bio negativan u 2020. godini.

Siromaštvo ostaje jedan od ključnih izazova razvoja u Republici Srbiji iako osnovni pokazatelji ukazuju na poboljšanja u prethodnim godinama. Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti⁵⁹ je u 2020. godini smanjena na 29,8% u poređenju sa 2016. godinom kada je iznosila 38,5%.⁶⁰ Pored ostvarenog poboljšanja u vrednosti ovog indikatora, i dalje se radi o vrednosti koja je značajno viša nego u EU gde je 2019. godine iznosila 21,1%. Posmatrano prema starosti, najviše su bila izložena riziku od siromaštva osobe mlađe od 18 godina kao i osobe uzrasta od 18 do 24 godine, što je bio slučaj i ranijih godina. Najnižu stopu rizika od siromaštva imale su osobe u starosnom rasponu od 25 do 54 godine. Najveću izloženost riziku od siromaštva, prema tipu domaćinstva imale su porodice koje čine dve odrasle osobe s troje ili više izdržavane dece – 37,2%, zatim lica u domaćinstvima koja čine samohrani roditelji s jednim detetom ili više izdržavane dece – 31,9%. U poslednjoj kategoriji su vrednosti indikatora bitno poboljšana u poređenju sa prethodnom godinom kada je ova stopa iznosila 41,6%. Nejednakost merena koeficijentom Gini je smanjena u razdoblju od 2016. do 2020. godine sa 39,8 na 33,3 i time je prišla bliže proseku zemalja EU koji je iznosio 30,7. Podaci o kretanju apsolutnog siromaštva na osnovu podataka iz ankete o prihodima domaćinstva pokazuju da u Republici Srbiji 2019. godine osnovne

⁴⁹ Devedžić, M. i Stojilković Gnjatović, J. (2015). Demografski profil starog stanovništva Srbije. Beograd: Republički Zavod za statistiku.

⁵⁰ Stopa ukupnog fertiliteta (SUF) predstavlja ukupan broj živorođene dece na jednu ženu, odnosno zbir odgovarajućih specifičnih stopa fertiliteta računatih za starosni interval od 15 do 49 godina.

⁵¹ Ozden, C., Wagner, M. and Packard, M., 2018. Moving for Prosperity: Global Migration and Labor Markets. Policy Research Report Overview, World Bank Group.

⁵² Penev, G. (2006). Struktura stanovništva po polu i starosti. U Goran Penev (ur.), Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine. Beograd: Republički zavod za statistiku, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.

⁵³ Nikitović, V., Predojević Despić, J., Marinković, I. (2015). Migrantsko stanovništvo Srbije. Populacija Srbije na početku 21. veka. Beograd: Republički zavod za statistiku.

⁵⁴ <https://www.oecd.org/migration/international-migration-outlook-1999124x.htm>.

⁵⁵ World Bank Group, Knomad (2019). Migration and Remittances, Recent developments and Outlook. Migration and Development, Brief 31, April.

⁵⁶ Arandarenko, M., (2021). How migration, human capital and the labour market interact in Serbia, European Training Foundation.

⁵⁷ Bobić, M., Vesković, M., Anđelković, Kokotović Kanazir, V., (2015). Studija o spoljnjim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade. Međunarodna organizacija za migracije.

⁵⁸ <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/pdf/G20201191.pdf>.

⁵⁹ Stopa rizika od siromaštva i socijalne isključenosti (at-risk-of-poverty-or-social-exclusion – AROPE), ukazuje na udeo pojedinaca koji su u riziku od siromaštva ili su izrazito materijalno deprivirani ili žive u domaćinstvima veoma niskog intenziteta rada.

⁶⁰ <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/pdf/G20201283.pdf>.

potrebe ne može da zadovolji približno 480 hiljada stanovnika, odnosno 7,0% ukupnog broja građana.⁶¹ Stopa apsolutnog siromaštva se neznatno smanjuje prethodnih godina, iako je i dalje nešto viša nego u periodu od 2008. do 2012. godine. Posebno je izražena disproporcija između ruralnog stanovništva od kojeg je 10,4% ugroženo siromaštvom u odnosu na 4,8% urbanog stanovništva koje se suočava sa ovim problemom. Siromaštvo je u Beogradskom regionu tri puta manje zastupljeno nego u Regionu Južne i Istočne Srbije.

Rizikom od siromaštva tokom 2020. godine u Srbiji je bilo ugroženo 24,2% dece.⁶² Prema starosnim kategorijama, osobe ispod 18 godina su bile grupa koja je najizloženija riziku od siromaštva. Takođe, prema strukturi domaćinstva, najizloženije su bile porodice sa dve odrasle osobe i troje ili više dece (37,1%). Samohrani roditelji sa jednim ili više dece su bili u riziku od siromaštva u 31,9% slučajeva. Vrednosti indikatora siromaštva su poboljšane u odnosu na prethodne godine, pod uticajem unapređenja ekonomskih performansi države, iako je struktura ugroženih grupa prema uzrastu i tipu domaćinstva ostala nepromenjena. Ipak, pokazatelji apsolutnog siromaštva⁶³ signaliziraju da 10,6% dece uzrasta do 13 godina nije moglo da zadovolji svoje osnovne potrebe u 2020. godini što je za 2,4 procentna poena više nego u 2019. godini. Prema tipu domaćinstva, vrednosti indikatora apsolutnog siromaštva su opale 2020. godine, izuzev u slučaju porodica sa šest i više članova. Naime 10, 7% ovih porodica je u 2020. godini ostvarilo potrošnju koja je ispod linije apsolutnog siromaštva, nasuprot 7,9% u 2019. godini.

Osnovni pokazatelji tržišta rada ukazuju na stabilan rast zaposlenosti i aktivnosti stanovništva u godinama koje su prethodile pandemiji. Stopa nezaposlenosti⁶⁴ od 19,9% u 2014. je opala na 10,9% u 2019. Istovremeno je stopa aktivnosti⁶⁵ sa 63,3% porasla na 68,1%.⁶⁶ Stopa ukupne zaposlenosti je 2019. godine u Srbiji iznosila 60,7%⁶⁷ što je za oko osam procentnih poenaniže od proseka zemalja EU. Broj registrovanih zaposlenih je u razdoblju od 2014. do 2019. godine porastao za 340 hiljada odnosno 13,3%. Premda su se posledice pandemije odrazile i na tržište rada, stopa nezaposlenosti je u 2020. godini ipak opala na 9% dok je stopa zaposlenosti⁶⁸ ostala na približno istom nivou kao i 2019. godine.

Proteklih godina se uočava trend pada neformalne i rasta formalne zaposlenosti. Stopa neformalne zaposlenosti⁶⁹ je i dalje visoka i iznosi 15,7%. U razdoblju od 2015 do 2019. godine neformalna zaposlenost je opala za 7,8% a istovremeno je formalna zaposlenost porasla za 14,9%. Neformalna zaposlenost je posebno izražena u poljoprivredi, gde su neformalno zaposleni imali udeo od 48,4% ukupnog broja zaposlenih u ovoj sektoru. u 2019. godini. Visoko učešće neformalno zaposlenih je i u građevinarstvu sa udelom od 32% a slede usluge sa 14,3%. Stopa neformalne zaposlenosti žena i muškaraca je izjednačena što je posledica većeg rasta formalne zaposlenosti žena u periodu od 2015. do 2019. godine, nego što je bio rast formalne zaposlenosti muškaraca. Struktura neformalne zaposlenosti se, ukoliko se posmatra profesionalni status, bitno razlikuje: neformalno zaposlene žene u većini su angažovane kao pomažući članovi domaćinstva, dok su neformalno zaposleni muškarci pretežno samozaposleni. Položaj ovih žena je posebno ranjiv, jer one ne samo da ne ostvaruju prava iz formalnog radnog odnosa (kao ni ostala lica koja su neformalno zaposlena), već nisu ni plaćene za svoj rad. Udeo mladih u ukupnom broju neformalno zaposlenih je u 2019. godini bio 8,7%.

Promena u strukturi porodice i dinamično društvo stvaraju sve veću tražnju za podrškom ali je ona nekonzistentna i često nedostupna. Raznovrsni programi materijalnih davanja koja su usmerena za podršku porodici i deci su nekoliko puta unapređivani tokom proteklih godina tako da je još uvek rano za ocenu efekata. Posebno su izdašna davanja usmerena na podsticaj rađanja. Ovome treba dodati i da rashodi JLS, namenjeni pronatalitetnoj politici čine više od 25%

⁶¹ <https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/sr/%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%99%D1%83%D1%87%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5-%D1%83-%D1%80%D1%81/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%B0/%D0%B0%D0%BF%D1%81%D0%BE%D0%BB%D1%83%D1%82%D0%BD%D0%BE-%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE/>

⁶² <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G2021282.pdf>

⁶³ Apsolutna linija siromaštva se definiše kao fiksna potrošnja neophodna za zadovoljavanje minimalnih životnih potreba, a koja se tokom vremena prilagođava samo promenama cena.

⁶⁴ Stopa nezaposlenosti predstavlja udeo nezaposlenog stanovništva u ukupnom aktivnom stanovništvu starom od 15 godina i više. Kategoriji nezaposlenih lica pripadaju sva lica koja nisu obavljala posao, ali su aktivno tražili posao tokom četiri nedelje koje su prethodile posmatranom periodu.

⁶⁵ Stopa aktivnosti je procentualno učešće aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu starom 15 i više godina (stanovništvo radnog uzrasta).

⁶⁶ <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/potrosnja-prihodi-i-uslovi-zivota/prihodi-i-uslovi-zivota/>

⁶⁷ Republički zavod za statistiku (2020). Bilten. Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2019. Str. 12.

⁶⁸ Stopa zaposlenosti je udeo zaposlenih u ukupnom radno sposobnom stanovništvu (15 i više godina). Anketa o radnoj snazi pod zaposlenima podrazumeva sva lica koja su radila minimum 1 sat plaćenog posla (u robu ili naturu) u toku posmatrane nedelje ili su imala zaposlenje ali su bila odsutna u toj sedmici.

⁶⁹ Stopa neformalne zaposlenosti predstavlja procenat lica koja rade bez formalnog ugovora o radu u ukupnom broju zaposlenih. Ova kategorija obuhvata zaposlene u neregistrovanoj firmi, zaposlene u registrovanoj firmi, ali bez formalnog ugovora o radu i bez socijalnog i penzionog osiguranja, kao i neplaćene pomažuće članove domaćinstva.

ukupne materijalne podrške na lokalnom nivou. Usluge koje su usmerene na porodicu i decu su ponuđene u ograničenom spektru i teško dostupne, što se posebno odnosi na usluge u zajednici. Ipak, skoro trećina stanovništva Srbije izjavljuje da ima jaku socijalnu podršku,⁷⁰ nešto više od polovine umerenu, dok je svaki deveti stanovnik ocenio socijalnu podršku kao slabu.⁷¹ Stanovnici nižeg nivoa obrazovanja, nižih prihoda domaćinstva, oni koji žive u vangradskim naseljima i stariji su u većem udelu ocenili socijalnu podršku kao slabu.

Različite društvene grupe su u Srbiji izložene povećanim socijalnim rizicima, poput nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti (osobe sa invaliditetom, ruralno stanovništvo, osobe niskih kvalifikacija, osobe koje žive u domaćinstvima niskog radnog intenziteta, migranti i dr.). Jedna od najugroženijih društvenih grupa u pogledu ovih rizika je stanovništvo koje živi u romskim naseljima. Prema zvaničnim podacima, **građana romske etničke pripadnosti u Srbiji ima 147 hiljada i prema podacima popisa iz 2011. godine, oni čine drugu po veličini manjinsku zajednicu.** Demografske karakteristike romske zajednice se bitno razlikuju u odnosu na opštu populaciju. Udeo stanovništva starosti 65 i više godina je 2011. godine iznosio svega 4% što je za 17 procentnih poena manje u poređenju sa opštom populacijom. Ovakve okolnosti se vezuju, sa jedne strane, za značajno kraći životni vek Roma koji je karakterističan za ovu etničku zajednicu u celoj Evropi.⁷² Sa druge strane, treba imati u vidu da je, prema podacima poslednjeg ciklusa MICS istraživanja, stopa fertiliteta u romskim naseljima iznosila 3,5% naspram 1,6% kod opšte populacije.⁷³

Veliki udeo Roma živi u podstandardnim naseljima. Na teritoriji Srbije je mapirano više od 700 podstandardnih romskih naselja u 94 gradova i opština.⁷⁴ U ovim naseljima živi nešto manje od 170 hiljada ljudi. Utvrđeno je da 159 podstandardnih romskih naselja sa preko 32.843 ljudi (19,55 %) nema pristup čistoj vodi ili je taj pristup neregularan dok delimičan pristup čistoj vodi postoji u 35 mapiranih podstandardnih romskih naselja u kojima živi oko 11.829 ljudi. Preko 55% stanovnika (oko 93.050 ljudi) iz 457 podstandardnih romskih naselja nema pristup kanalizacionoj mreži ili je taj pristup neregularan. Delimični pristup kanalizacionoj mreži postoji u 22 mapirana podstandardna romska naselja u kojima živi oko 12.211 ljudi. Na osnovu dobijenih podataka, 14,35 % mapiranog stanovništva (oko 24.104 ljudi) koji žive u 64 podstandardna romska naselja nema uopšte ili ima neregularan pristup struji koji je ograničen na određeno doba dana. Delimični pristup struji je identifikovan u 56 mapiranih podstandardnih romskih naselja, u kojima živi oko 17.304 ljudi.

Stopa nezaposlenosti u romskim naseljima u Srbiji, prema podacima MICS-a iz 2019. godine je iznosila 23,5%.⁷⁵ Udeo zaposlenih Roma je, prema istom izvoru, bio 39,9%. Iako, usled metodoloških razlika, navedeni podaci nisu u potpunosti uporedivi sa službenim podacima koji se odnose na opštu populaciju, indikativno je da je učešće Roma na tržištu rada bitno nepovoljnije.

Deca koja žive u romskim naseljima žive u nepovoljnim uslovima za razvoj i blagostanje. Stope smrtnosti dece u romskim naseljima su značajno veće od nacionalnog proseka. Prema podacima vitalne statistike RZS, procenjena stopa smrtnosti odojčadi među decom u romskim naseljima iznosi 8 na hiljadu živorođene dece, dok je verovatnoća da će dete umreti pre petog rođendana oko 9 na hiljadu živorođene dece.⁷⁶ Obuhvat dece preporučenim vakcinama i dalje nije na zadovoljavajućem nivou, a stanje uhranjenosti kod dece mlađe od pet godina iz romskih naselja pokazuje nepovoljnu situaciju – 7% dece je pothranjeno a 17% zaostaje u rastu.⁷⁷ Deca iz ovih naselja su u vrlo malom procentu (7%) uključena u rano obrazovanje (pre obaveznog predškolskog obrazovanja), obuhvat obaveznim predškolskim obrazovanjem i dalje nije potpun (76%), a kasnije obrazovne karakteristike dece iz ove grupe stanovništva ukazuju na rano napuštanje školovanja i nisko pohađanje srednje škole. Čest razlog za to su migracije i ekonomska aktivnost dece iz ovih naselja, kao i rani brakovi i rano rađanje kod devojčica (skoro trećina žena starosti 15-19 godina su već rodile dete ili su bile trudne u vreme poslednjeg MICS istraživanja 2019. godine).

⁷⁰ Prema definiciji koja je primenjena u istraživanju Republičkog zavoda za statistiku, socijalna podrška podrazumeva da je individua zbrinuta, voljena, poštovana i vrednovana u društvu.

⁷¹ Republički zavod za statistiku, Istraživanje zdravlja stanovništva Srbije 2019. godine, str. 84.

⁷² European Commission (2014), Roma Health Report - Health status of the Roma population, Data collection in the Member States of the European Union.

⁷³ Republički zavod za statistiku i UNICEF. 2019. Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji, 2020, str. 87.

⁷⁴ Mapiranje podstandardnih romskih naselja prema rizicima i pristupu pravima u Republici Srbiji, dostupno na: https://serbia.un.org/sites/default/files/2021-02/Mapiranje_podstandardnih_romskih_naselja_SRB_web.pdf.

⁷⁵ Isto, str. 528.

⁷⁶ UNICEF, MICS 2019.

⁷⁷ Ibid.

4.2 Rasprostranjenost i karakteristike dečjeg rada na ulici u Srbiji – šta znamo do sada?

Dečji rad u Srbiji, uključujući i njegove najgore forme, nije moguće redovno pratiti i procenjivati obim na osnovu zvaničnih podataka, jer se takvi podaci ne prikupljaju redovnim istraživanjima, a administrativni podaci su izuzetno oskudni i nepouzdati. Na primer, Inspekcija rada u toku 2018-2020. godine nije zabeležila nijedan slučaj dečjeg rada, a u izveštajima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, u kojima se prikazuju sumirani podaci svih centara za socijalni rad na teritoriji Republike Srbije, broj dece identifikovane kao deca koja žive ili rade na ulici je zanemarljiv (u 2021. godini je udeo svega 0,12% u ukupnom broju dece korisnika usluga na evidenciji CSR⁷⁸). Stoga su procene obima i karakteristika dečjeg rada ograničene na dostupna (povremena) istraživanja, čiji će nalazi biti ovde izloženi u ovom poglavlju.

Fizički poslovi na ulici koji donose prihod, poput prosjačenja ali i poslova koji zadiru u kriminalitet, zastupljeni kod značajnog broja romske dece je nalaz iz seminalnog istraživanje fenomena dečjeg rada iz 2006. godine.⁷⁹ Uzrast na kome romska deca počinju (a zatim i nastavljaju) sa ovim aktivnostima je oko sedam godina, s tim što je rad devojčica u ovom uzrastu češće vezan za rad u kući. Kada je reč o dečacima, mlađi dečaci su uglavnom uključeni u prosjačenje i sakupljanje sekundarnih sirovina, dok su stariji uključeni u rad koji podrazumeva teže fizičke poslove. Istraživanjem je obuhvaćeno 628 ispitanika na reprezentativnom uzorku odraslih i prigodnom uzorku dece, i to na teritoriji Beograda i opština Žitište, Velika Plana, Loznica, Novi Pazar, Pančevo i Zaječar. U okviru uzorka, ispitivani su odrasli iz opšte i romske populacije, kao i deca iz rizičnih grupa (deca iz hraniteljskih porodica i Romi). Pitanja su obuhvatila različite aspekte dečjeg rada, od razumevanja pojma, rasprostranjenosti zloupotrebe dečjeg rada, preko stavova prema radu dece, ličnih iskustava, mera zaštite i odgovornosti odraslih. U izveštaju se naglašavaju metodološka ograničenja posebno u delu koji se tiče istraživanja rasprostranjenosti i pojava oblika, uz konstataciju da je reč o fenomenu koji je istovremeno dovoljno vidljiv, ali veoma teško merljiv. Na kraju, glavne preporuke se odnose na unapređenje pravnog okvira i institucionalnih odgovora.

Najčešći oblici dečjeg rada su prošnja, sakupljanje sekundarnih sirovina, krađa i pružanje usluga (pranje stakala na automobilima, prodaja sitnih predmeta), na šta su ukazali rezultati istraživanja iz 2007. godine koje se bavilo decom koja žive ili rade na ulici.⁸⁰ Na uzorku od 81 deteta (uzrasta do 18 godina), ovo istraživanje je pokazalo da oko 70% ispitanika prosjačenje navodi kao osnovnu delatnost kojom se bave, a aktivnost koja se još spominje kao način da se ostvare prihodi na ulici jeste i pružanje seksualnih usluga. Važan nalaz u ovom istraživanju jeste i činjenica da su deca sa kojom je razgovarano prepoznavala pojam trgovine ljudima, opisujući i sopstvena iskustva po tom pitanju - oko 40% njih nalazilo u rizičnim situacijama, a mnogi od njih znaju za decu koja su postala žrtve trgovine ljudima.

Institucije Republike Srbije nisu raspolagale znanjem o deci koja su uključena u život i rad na ulici, uključujući i prosjačenje, kao i da se ne raspolaže dovoljnim podacima i stručnim znanjima na osnovu kojih bi se mogli izvesti konzistentni i pouzdani zaključci o uzrocima ove pojave, kao ni o njenom obimu je nalaz koji se našao u prvoj sveobuhvatnoj studiji iz 2011. godine koja se bavila pojavom najtežih oblika dečjeg rada u Srbiji⁸¹ (u tom trenutku). Istraživanje je ukazalo da je stepen zaštite ove dece nedovoljan, kako zbog teškoća sa identifikacijom, nedostajućim ličnim dokumentima, tako i zbog nekonzistentnosti u vođenju evidencije. Takođe, pravni okvir ne prepoznaje u dovoljnoj meri činjenicu da je dečje prosjačenje uvek eksploatacija dece, njihovo zlostavljanje i zanemarivanje, pa regulativa nalaže da nakon navršene 14. godine života deca postaju izvršioci kaznenog dela, bez dubinskog uvida u uzroke i kontekst zbog čega se ova deca nalaze na ulici i u prošnji. Ovo istraživanje se odvijalo u dva pravca: prikupljanje i analiza podataka prikupljenih od dece koja prosjače, njihovih roditelja i predstavnika institucija i organizacija civilnog društva, kao i analiza pravnog položaja deteta koje prosjači na nacionalnom nivou i nivoima teritorijalne autonomije i lokalne samouprave. Upućujući preporuke državnim institucijama, u izveštaju se insistira na sveobuhvatnom rešavanju ovog problema, uz ukazivanje na to da odgovornost za dečji rad, uključujući i prosjačenje, imaju svi akteri izuzev dece, koja su u ovakvim situacijama uvek žrtve eksploatacije i zanemarivanja.

⁷⁸ Republički zavod za socijalnu zaštitu, Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2021. godinu, str. 10m <http://www.zavodsz.gov.rs/media/2354/izvestaj-csr.pdf>.

⁷⁹ Vujović, R., Dejanović, V., Jovanović, V., Pejaković, Lj., Petrović, N. (2006). Dečji rad u Srbiji Analiza zakonodavstva, prakse i pojava oblika dečjeg rada, Beograd: Centar za prava deteta.

⁸⁰ Žegarac, N., (2007). Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoistočnoj Evropi: izveštaj za Srbiju. Beograd: Save the Children UK.

⁸¹ Jović, N., Nešić, S., Birčanin, F., Čolić, G. (2011). Prevencija eksploatacije dece u Jugoistočnoj Evropi. Dečje prosjačenje u Republici Srbiji, Beograd: Zaštitnik građana. Istraživanje je sprovedeno u okviru regionalnog projekta "Prevencija eksploatacije dece u Jugoistočnoj Evropi" koji je podržala međunarodna organizacija Save the children Norway.

Istraživanje pojave dečjeg prosjačenja na teritoriji AP Vojvodine,⁸² takođe je pokazalo da u 2011. godini **prosjačenje kao društveni fenomen nije definisano u zakonima, podzakonskim aktima i strateškim dokumentima, niti je pobliže određeno**, iako se u više njih spominje kao osnov za pokretanje prekršajnog postupka. Isto tako, niti jedna od relevantnih institucija ne vrši evidentiranje slučajeva dečjeg prosjačenja kao zasebne kategorije te stoga, **kao ni na republičkom nivou, ni u AP Vojvodini nije moguće utvrditi rasprostranjenost ove pojave**. U tom smeru idu i preporuke institucije pokrajinskog Ombudsmana, insistirajući na izmeni pravne regulative, sveobuhvatnom institucionalnom odgovoru i uspostavljanju kvalitetnije inersektorske saradnje.

Deo velikog regionalnog istraživanja koje je 2016. godine,⁸³ između ostalog, sprovedeno i u Srbiji, kao jedan od nalaza ističe da se **oko 90% dece uključene u život i rad na ulici u takvoj situaciji nalazi zbog ekstremnog siromaštva i zbog preživljavanja, dok je preostalih 10% prisiljeno na takav život, kao direktna posledica seksualne ili radne eksploatacije, zanemarivanja ili zlostavljanja**. Istraživanje je, na uzorku od 509 domaćinstava u Beogradu i Novom Sadu, pokazalo da profil porodice u kojoj odrastaju ova deca podrazumeva nizak nivo obrazovanja, izrazito nisku zaposlenost posebno kod majki, kao i nizak mesečni prihod. Pretežno zanimanje je skupljanje sekundarnih sirovina, kao osnovni izvor prihoda, a oko polovine prima i socijalnu pomoć. Stanovanje podrazumeva prostore koji ne odgovaraju ljudskoj upotrebi – čest je nedostatak vode, grejanja i ostalih osnovnih resursa za život, sa otežanim pristupom zdravstvenom sistemu. Deca u niskom procentu pohađaju školu, uglavnom zbog nedostatka dokumenata, a ukoliko su uključena u obrazovanje, često doživljavaju diskriminaciju. Oko polovina ispitanika ovog istraživanja je potvrdila da njihova deca provode dugo vremena na ulici, bilo prikupljajući sekundarne sirovine, bilo učestvujući u prosjačenju. Izveštaj takođe naglašava da nedostaje definicija i dublje razumevanje fenomena dece koja su uključena u život i rad na ulici, što obično rezultira nedostatkom adekvatne reakcije. Ističe se i nedostatak intersektorske saradnje, kao i preklapanje i nedovoljno precizno definisanje institucionalnih nadležnosti, uključujući i problem sa evidentiranjem slučajeva.

Pojava zloupotrebe dečjeg rada u Srbiji nije u dovoljnoj meri prepoznata od strane medija. Istraživanje iz 2018. godine koje se bavilo medijskom vidljivošću pojave zloupotrebe dečjeg rada,⁸⁴ pokazalo je da se o ovoj pojavi u najvećoj meri izveštava sa ciljem privlačenja pažnje čitalaca i senzacionalističkog podizanja vidljivosti tekstova. Mediji pojave poput teških zloupotreba dece od strane odraslih pretežno prepričavaju bez dublje analize, uglavnom u senzacionalističkom tonu. U studiji se konstatuje da je prilikom obrade ove teme široko rasprostranjen novinarski stil koga karakterišu stereotipi i predrasude, odnosno da je na delu način izveštavanja koji vrši „marginalizaciju marginalizovanih”. Rezultati ovog istraživanja ukazuju da mediji u Srbiji ne vode dovoljno računa o zaštiti najboljeg interesa, privatnosti, ličnog ugleda i dostojanstva dece koja su žrtve zloupotrebe dečjeg rada. U izveštaju se ukazuje da bi mediji svojim izveštavanjem trebalo da doprinesu pokretanju pitanja sistemske prevencije i unapređenja zaštite dece, imajući u vidu značaj i ulogu medija za kreiranje javnog mnjenja, što u velikoj meri utiče i na procese donošenja odluka od strane nadležnih organa i države. Uzorak analize činilo je 111 objava iz 27 štampanih medija, 108 objava sa 54 internet portala i 17 objava sa 9 televizija. Pretraženo je 120 ključnih reči koje se odnose na pojavu dečjeg rada u Republici Srbiji.

Prema podacima Istraživanja višestrukih pokazatelja u Srbiji 2019. godine (MICS 6),⁸⁵ **11,2% dece uzrasta 5 do 17 godina je uključeno u ekonomske aktivnosti ili kućne poslove iznad praga za svoj uzrast, ili rade u opasnim uslovima**. Skoro trostruko češće je to bio slučaj u vangradskim sredinama nego u gradovima. Takođe, u ekonomske aktivnosti se češće uključeni dečaci i deca iz porodica sa nižim prihodima. Stopa uključenosti dece iz romskih porodica u ekonomske aktivnosti ili kućne poslove iznad praga za svoj uzrast, ili rade u opasnim uslovima je niža u poređenju sa opštom populacijom i iznosi 8,8%. I u ovom slučaju su više angažovani dečaci, ali su razlike prema tipu naselja i materijalnom statusu porodice manje izražene. MICS 6 prepoznaje problem dečjeg rada i njegovog suzbijanja u okviru Ciljeva održivog razvoja gde se navodi da je neophodno „preduzimanje hitnih i efikasnih mera za iskorenjivanje prisilnog rada; okončati savremeno ropstvo i trgovinu ljudima i obezbediti zabranu i otklanjanje najgorih oblika dečjeg rada, uključujući regrutovanje i korišćenje dece vojnika, a do 2025. okončati dečji rad u svim njegovim oblicima”.⁸⁶ Metodologija ovog istraživanja podrazumevala je uzorak slučajno izabrane dece starosti 5–17 godina u svakom domaćinstvu. Upitnik je sadržao pitanja o vrsti posla koji dete obavlja i broju sati tokom kojih je angažovano. Podaci su prikupljeni o uključivanju u ekonomske aktivnosti (plaćeni ili

⁸² Muškinja-Hajndrih A., Dragin, A., Duškov, M. (2011) Dečje prosjačenje u Vojvodini – istraživanje, Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.

⁸³ Duci, V., Tahsini, I. (2016) Regional Research on prevalence of street children phenomenon in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia, Save the Children.

⁸⁴ MOR (2018), Izveštavanje medija o zloupotrebi dečjeg rada u Republici Srbiji, Ženeva: MOR.

⁸⁵ Republički zavod za statistiku i UNICEF. 2019. Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji, 2020., str. 385.

⁸⁶ Ibid., str. 379.

neplaćeni rad za nekoga ko nije član domaćinstva, rad za porodično gazdinstvo ili porodični posao) i u rad u domaćinstvu (kućni poslovi, npr. kuvanje, čišćenje, briga o deci, prikupljanje drva za ogrev ili donošenje vode).

Jedno od najnovijih istraživanja sprovedeno u neformalnim naseljima u Beogradu 2019. godine⁸⁷ je pokazalo da **skoro dve trećine domaćinstava ostvaruje prihode od sakupljanja sekundarnih sirovina; u 29% domaćinstava deca su uključena u sakupljanje sekundarnih sirovina na ulicama, dok su u 15,2% domaćinstava deca uključena u preprodaju dobara na ulicama ili pijacama. U 5,2% domaćinstava deca su uključena u prosjačenje na ulicama, a 2% ispitanih je izjavilo da su deca uključena u pranje stakala na automobilima na raskrsnicama.** Izveštaj naglašava da je uključenost u život ili rad na ulici ekstremno retka pojava u Beogradu među decom sa drugačijom pozadinom, i da su ovom riziku obično izložena deca koja žive u neformalnim naseljima. U istraživanju se posebno ističe značajan podatak da je oko 20% dece povratnika po sporazumu o readmisiji, nakon preseljenja uključeno u život ili rad na ulici, što dodatno pojačava njihovu isključenost. Ovo istraživanje je obuhvatilo 28 neformalnih naselja, koja se nalaze u 10 beogradskih opština. Prevažodna svrha istraživanja bila je identifikovanje društveno isključene dece koja su vraćena u Srbiju u skladu sa Sporazumom o readmisiji zaključenim sa EU, ali su, kao dodatna vrednost, prikupljeni podaci o uslovima života sve dece i njihovih porodica koje žive u ovim neformalnim naseljima u Beogradu. U izveštaju se posebno ističe da je postojao ozbiljan nedostatak informacija o broju i uslovima života dece (i njihovih porodica) koja žive u neformalnim naseljima u Beogradu, jer su prethodno dostupni podaci bili zasnovani na manjem uzorku, nedostajali su im potrebni detalji i/ili su bili zastareli.

Konačno, posebno važni za detektovanje aktuelnih aktivnosti na polju eliminisanja dečjeg rada na ulici izdvajaju se izveštaji Ministarstva rada SAD. U izveštaju iz **2018. godine**,⁸⁸ ističe se da je **Srbija napravila značajan iskorak u pogledu eliminacije najgorih oblika dečjeg rada.** Ti koraci posebno se ogledaju u poboljšanju regulative vezane za nacrt Zakona o pravima i zaštitniku prava deteta, kao i izradi Mape puta za eliminaciju zloupotrebe dečjeg rada u Srbiji, uključujući najgore oblike dečjeg rada: 2018 - 2022. godine. Takođe, ističe se da je Savet za prava deteta inicirao Strategiju za zaštitu dece od nasilja, kao i da je Ministarstvo unutrašnjih poslova razvilo Standardne operative procedure za postupanje sa žrtvama trgovine ljudima. Kao pokazatelj napretka, ukazuje se i na to da je Vlada omogućila novčanu pomoć za 380 hiljada ugroženih porodica sa decom, kao da je procesuirano 25 slučajeva povezanih sa dečjim radom. Ipak, napominje se da su deca u Srbiji i dalje žrtve najgorih oblika dečjeg rada, uključujući i prinudno prosjačenje, seksualnu eksploataciju, kao i slučajeve trgovine ljudima. Posebno se ističe da zakon u Srbiji ne tretira decu uključenu u prosjačenje kao žrtve, kao i da su Centri za socijalni rad preopterećeni, što ograničava njihove mogućnosti da adekvatno reaguju na slučajeve dečjeg rada, uključujući i njegove najgore oblike. Izveštajem iz **2019. godine**⁸⁹ ističe se da je **Srbija ostvarila umeren napredak u eliminisanju najgorih oblika dečjeg rada.** Posebno se naglašava to da je Grad Beograd otvorio Svratište za decu koje omogućava pružanje usluga deci uključenoj u život ili rad na ulici. Takođe, identifikovana je 21 žrtva trgovine ljudima, kao i 32 slučaja kršenja propisa vezanih za dečji rad. Ipak, i dalje se ističu isti problemi kao i 2018. godine, uključujući regulativu vezanu za dečje prosjačenje i probleme u radu Centara za socijalni rad. U izveštaju se kao zabrinjavajuća navodi činjenica da je procesuiranje slučajeva krivičnih dela vezanih za slučajeve dečjeg rada značajno opala u poređenju sa 2018. godinom. Izveštaj iz **2020. godine**⁹⁰ **napredak Srbije u pogledu eliminisanja dečjeg rada takođe ocenjuje kao umeren.** Kao značajan iskorak ističu se povećanje budžeta vezano za finansiranje republičkog Inspektorata za rad, kao i organizovanje onlajn treninga za inspektore rada. Takođe, usvojena je i Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020-2023, čiji je inicijator bilo Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju, a čiji osnovni doprinos je adresiranje pitanja vezanih za decu od strane tog konkretnog ministarstva, čime se izbegava preklapanje nadležnosti različitih ministarstava, što je u prošlosti locirano kao problem. Ipak, u izveštaju se ističu slični problemi kao i prethodnih godina, prevashodno u pogledu regulative vezane za identifikaciju i tretman dece uključene u prosjačenje kao žrtvi, kao i preopterećenost centara za socijalni rad koji iz tog razloga imaju ograničene mogućnosti u pogledu pružanja usluga deci žrtvama dečjeg rada.

Kao što je na početku ukazano, raspoloživi administrativni podaci, koje iz CSR i od pružalaca usluga prikuplja i obrađuje Republički zavod za socijalnu zaštitu, oskudni su i nedosledni usled različite prakse u postupanju i evidentiranju postupaka koji obuhvataju rad dece na ulici i decu u uličnoj situaciji. Prema podacima Zavoda, u CSR je tokom 2020. godine

⁸⁷ Jugović, A., Bogetić, D. (2019). Pravno socijalni položaj i ranjivost porodica i dece koja žive u neformalnim naseljima u Beogradu, Beograd: Centar za integraciju mladih.

⁸⁸ Ministarstvo rada SAD (2018). *Nalazi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2018. godinu - Srbija*, dostupno (na engleskom jeziku) na: https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2018/Serbia.pdf.

⁸⁹ Ministarstvo rada SAD (2019). *Nalazi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2019. godinu - Srbija*, dostupno (na engleskom jeziku) na: https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2019/Serbia.pdf.

⁹⁰ Ministarstvo rada SAD (2020). *Nalazi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2020. godinu - Srbija*, dostupno (na engleskom jeziku) na: https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2020/Serbia.pdf.

evidentirano 92 deteta koja žive i rade na ulici, a istovremeno je usluga svratišta, koja je namenjena ovoj ranjivoj grupi, pružena za 409 dece.⁹¹

Prema instrukciji nadležnog Ministarstva,⁹² Republički zavod za socijalnu zaštitu prikuplja posebne podatke o zaštiti dece od zloupotrebe dečjeg rada. Na ovaj način se očekuje da će se unaprediti praćenje ove pojave i ujednačiti praksa u postupanju i evidentiranju CSR. Prema podacima Zavoda, u 2021. godini je evidentirano 39 dece koja su žrtve zloupotrebe dečjeg rad od čega je čak 14 slučajeva u jednoj JLS.⁹³ Prema ovoj evidenciji, najveći broj dece je uzrasta ispod 14 godina i više je dečaka nego devojčica u svim uzrasnim grupama. Deca romske nacionalnosti su evidentirana u 30 slučajeva, troje su srpske nacionalnosti, a podatak o etničkoj pripadnosti je ostao nezabeležen za šestoro dece. Sva deca imaju regulisan građansko-pravni status, osim u dva slučaja u kojima deca nemaju zdravstvenu knjižicu. Iako se radi o malom broju evidentiranih slučajeva, ipak je došlo do bitnog povećanja u odnosu na prethodnu godinu. Tokom 2020. godine u CSR je evidentirano svega devetoro dece žrtava zloupotrebe dečjeg rada. Sva deca su romske nacionalnosti i u svim slučajevima je njihov rad bio zloupotrebljen od strane roditelja. U svim slučajevima se radilo o obavljanju neformalnih poslova, među kojima dominira prosjačenje.

⁹¹ Podaci dostavljeni na upit od Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu u februaru 2022. godine.

⁹² Instrukcija o postupanju centara za socijalni rad u zaštiti dece od zloupotrebe dečjeg rada, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, broj 02 1-02-00159/2017-01 od 22. 09. 2017. godine.

⁹³ Podaci dostavljeni na upit od Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu u februaru 2022. godine.

► 5. Metodologija istraživanja

5.1 Pregled metodologije

Metodologija istraživanja zloupotrebe dečjeg rada na ulici zasniva se na metodologiji brze procene, koja je zajednički razvijena od strane ILO-IPEC i UNICEF-a i predstavljena u *Priručniku sa metodologijom za brzu procenu zloupotrebe dečjeg rada*.⁹⁴ Ova metodologija predviđa kombinaciju nekoliko istraživačkih strategija i metoda, kako bi se omogućilo relativno brzo prikupljanje podataka i razumevanje predmeta istraživanja, odnosno zloupotrebe dečjeg rada na ulici u Srbiji, u uslovima ograničenih resursa (prvenstveno vremena i novca).

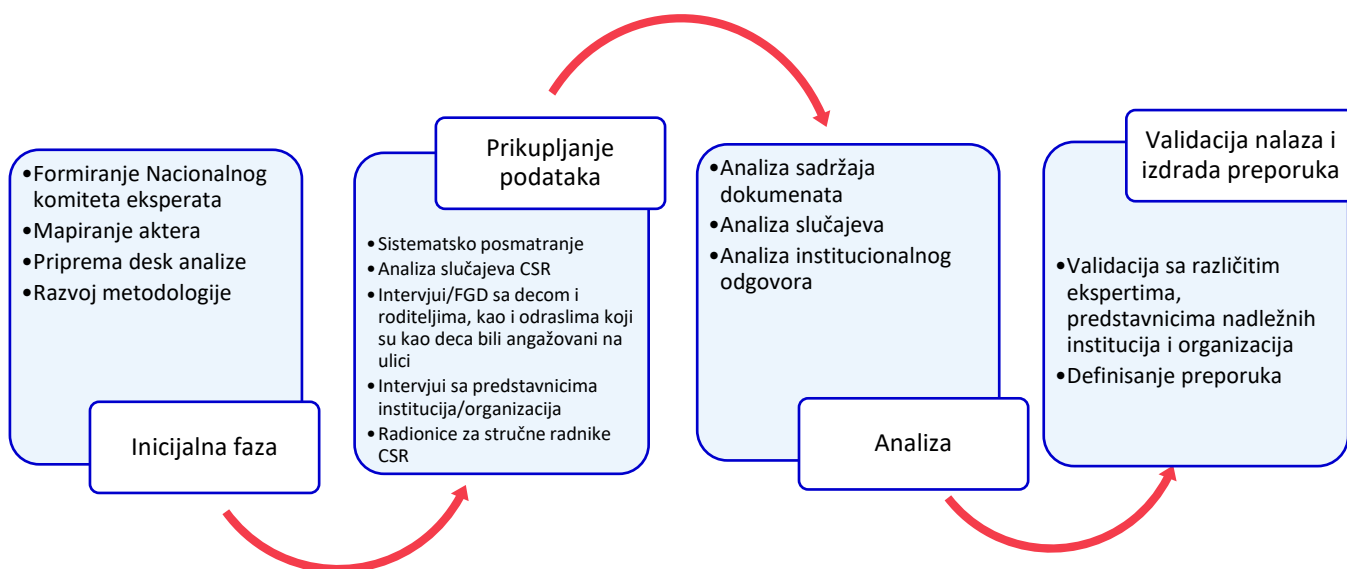
Brza procena sprovedena je kombinovanjem nekoliko **kvalitativnih metoda** prikupljanja podataka:

1. Desk analiza sekundarnih izvora (izveštaja institucija, studija i istraživačkih izveštaja i drugih dokumenata), sa ciljem da se analizira zakonski okvir, politike, institucionalne mape u odgovoru na zloupotrebu dečjeg rada; kao i u cilju pregleda dostupnih saznanja o dečjem radu uopšte (posebno o najgorim formama zloupotrebe dečjeg rada na ulici koja je predmet brze procene), konteksta koji je značajan za razumevanje faktora koji dovode do pojave dečjeg rada, ali i kapaciteta institucionalnog odgovora.
2. Prikupljanje informacija od relevantnih aktera putem pojedinačnih ili grupnih intervjua, fokus grupnih diskusija, kao i tematskih radionica, sa ciljem detaljnijeg upoznavanja sa nadležnostima i postupanjem različitih aktera u praksi, potencijalima i preprekama;
3. Sistematsko posmatranje (bez učestvovanja) samog fenomena dečjeg rada na ulici sa ciljem utvrđivanja njegovih pojavnih oblika i karakteristika, ali i uslova okruženja u kojima se odvija, reagovanjem aktera iz okruženja, bezbednosnim rizicima i slično;
4. Analiza slučajeva dece identifikovane u radu na ulici koja su registrovana i sa kojima su radili profesionalci u centrima za socijalni rad, sa ciljem upoznavanja sa porodičnim uslovima, biografijama dece, efektivnošću podrške koju su pružile institucije, preprekama većoj efektivnosti i posledicama dečjeg rada.

Važno je napomenuti da je čitav dizajn istraživanja zasnovan na načelu participativnosti, što znači da je istraživački tim nastojao da u svakoj fazi istraživanja uključi i konsultuje relevantne aktere (članove Nacionalnog komiteta eksperata i predstavnike Međunarodne organizacije rada). Brza procena je sprovedena kroz nekoliko faza, prikazanih u narednom grafikonu i bliže objašnjenih u daljem tekstu.

⁹⁴ Priručnik je dostupan (na engleskom jeziku) na sajtu: https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_1819/lang--en/index.htm.

► **Grafikon 3: Faze brze procene**

1. Inicijalna faza je obuhvatila više pripremnih aktivnosti, među kojima su najvažnije:

- Formiranje Nacionalnog komiteta eksperata, koji čine predstavnici različitih institucija i organizacija, iz oblasti socijalne zaštite, rada, obrazovanja, zdravstvene zaštite, policije, tužilaštva i drugih;
- Mapiranje relevantnih aktera, na nacionalnom i lokalnom nivou, koji treba da budu uključeni u istraživanje;
- Priprema desk analize, u kojoj su predstavljeni kontekstualni okvir istraživanja, dosadašnja saznanja o proučavanoj pojavi (prethodna istraživanja, analize, izveštaji, dostupni podaci, itd.), relevantni nacionalni zakoni, strategije, kao i ključni međunarodni dokumenti;
- Organizovanje pojedinačnih sastanaka istraživačkog tima sa predstavnicima Zavoda za socijalnu zaštitu Republike Srbije i Centra za integraciju mladih, u cilju sticanja dodatnih saznanja o zloupotrebi dečjeg rada na ulici, kao i razmatranja pojedinih segmenata planirane metodologije istraživanja;
- Izrada nacrtu metodologije istraživanja i istraživačkih instrumenata.

2. Prikupljanje podataka je sprovedeno korišćenjem različitih metoda:

- **Sistematsko posmatranje bez učestvovanja**⁹⁵ sprovedeno je u cilju upoznavanja sa praksama dečjeg rada na ulici onako kako se odvijaju u stvarnom životu, na odabranim lokacijama i u društvenim interakcijama dece koja su bila predmet posmatranja. Opservaciju su vršili obučeni istraživači, na osnovu analitičke matrice koju je pripremio istraživački tim. Posmatranje je sprovedeno na 7 lokacija (Beograd – Čukarica, Beograd – Autokomanda, Novi Sad, Subotica, Jagodina, Vrnjačka Banja, Niš) u periodu od 10. do 28. maja 2022. godine. Gradovi su odabrani u dogovoru sa Republičkim zavodom za socijalnu zaštitu, dok je preporuke za konkretne lokacije u gradovima dostavio Centar za integraciju mladih. Na svim odabranim lokacijama, opservacija je obavljena tri puta dnevno (ujutru, posle podne i uveče), u toku dva dana – jedan radni dan i jedan dan vikenda. Svaka posmatračka sesija je trajala oko dva sata.
- **Prikupljanje podataka o slučajevima registrovanim u centrima za socijalni rad.** Ova komponenta je podrazumevala prikupljanje kvalitativnih podataka o odabranim slučajevima dece ili porodica koji su korisnici usluga centara za

⁹⁵ „Posmatranje bez učešća je relativno nenametljiva kvalitativna istraživačka strategija za prikupljanje primarnih podataka o nekom aspektu društvenog sveta bez direktne interakcije sa njegovim učesnicima“ (Villiams, 2008, str. 561).

socijalni rad upravo zbog angažovanja u radu na ulici. Reč je o 20 slučajeva koji su registrovani pri centrima u periodu od 2019. do 2021. godine. Centri za socijalni rad su imali zadatak da, prema posebnom upitniku (matrici slučajeva), prilože informacije o deci, njihovim porodicama, karakteristikama razvoja, teškoćama, primenjenim merama i ishodima. Prikaze slučajeva dostavilo je 11 centara (videti Prilog 2).⁹⁶ Nakon prikupljenih upitnika, istraživački tim je sproveo i dodatne dubinske intervju sa stručnim radnicima koji su popunjavali upitnike (ukupno 16 intervju), kako bi se detaljnije osvetlili pojedini aspekti odabranih slučajeva.

- **Tematske radionice sa profesionalcima odabranih centara za socijalni rad.** Inicijalna radionica je imala za cilj da se učesnicima predstavi pojam, usvoje tehnike za prepoznavanje pojave, identifikuju prepreke u radu na slučajevima zloupotrebe dečjeg rada na ulici. Pored toga detaljno je analiziran upitnik koji je planiran da se koristi tokom predstavljanja slučajeva zloupotrebe dečjeg rada na ulici koji su već predmet rada centara. Završna radionica je obavljena po završetku sistematizacije materijala o slučajevima zloupotrebe dečjeg rada na ulici, sa ciljem da doprinese razjašnjenju otvorenih pitanja tokom procesa rada, ali i pruži prostor za razmatranje nekih od tema koje su za profesionalce u oblasti socijalne zaštite posebno važne i izazovne kao što je pitanje (ne)usaglašenosti načina evidentiranja podataka, potencijala i prepreka za saradnju sa drugim institucijama, itd.
- **Intervjui sa decom i roditeljima** podrazumevali su pojedinačne razgovore („licem u lice“) sa dva dečaka (12 i 15 godina) i dve devojčice (8 i 14 godina) koji rade na ulici, kao i sa njihovim roditeljima (dva oca i dve majke). Cilj je bio da se, kroz konkretne slučajeve, dobije potpunija slika o karakteristikama dečjeg rada na ulici i činiocima koji do njega dovode, ali i o onima koji bi mogli da doprinesu tome da deca prestanu da budu uključena u ovaj vid opasnog dečjeg rada. Teme razgovora su obuhvatile uslove života ove dece i njihovih porodica, porodične odnose, obrazovanje, radno angažovanje roditelja i rad dece, sa posebnim fokusom na rad koji ova deca obavljaju na ulici, kao i lično iskustvo sa institucijama i organizacijama, teškoćama u pristupu zaštitnim mehanizmima i uslugama, kao i izloženost diskriminaciji. Kako je reč o osetljivoj temi i specifičnoj ciljnoj grupi, intervju su vodili istraživači koji imaju prethodno iskustvo rada sa osetljivim grupama.
- **Fokus grupne diskusije (FGD) sa decom i roditeljima** realizovane su u četiri odvojene grupe: sa dečacima (9 učesnika), devojčicama (9 učesnika), majkama (10 učesnika) i očevima (7 učesnika). Grupne diskusije su vodili iskusni istraživači, uživo („licem u lice“), uz pomoć prethodno pripremljenog polustrukturiranog vodiča. Teme diskusija su bile: uslovi života u domaćinstvu, odnosi u porodici, obrazovanje, radno angažovanje roditelja, rad dece, sa posebnim fokusom na rad koji deca obavljaju na ulici, kao i iskustvo sa institucijama i organizacijama. FGD su obavljene u prostorijama Svratišta⁹⁷, kako bi se prvenstveno deca, ali i njihovi roditelji, osećali što sigurnije u okruženju koje im je poznato.
- **Intervjui sa odraslima koji su kao deca bili uključeni u rad na ulici** obavljani su uživo („licem u lice“) sa jednom odraslom devojkom (29 godina) i jednim odraslim mladićem (19 godina) koji danas imaju neku vrstu formalnog zaposlenja. Cilj ove komponente je bio da se sagledaju činioci koji su u konkretnim slučajevima doveli do radnog angažovanja dece na ulici, karakteristike tog radnog angažovanja, probleme koji su se javljali, postojanje ili odsustvo različitih vidova podrške, kao i proces izlaska iz rada na ulici i dolaženja do formalnog zaposlenja. Istraživački tim je nastojao da kroz razgovor utvrdi i da li se ispitanici i danas povremeno angažuju u nekoj vrsti rada na ulici, kao i to da li je reč o transgeneracijskom prenošenju obrazaca, odnosno da li su roditelji ispitanika bili radno angažovani na ulici i da li je to danas slučaj i sa decom ispitanika (ukoliko ih imaju).
- **Intervjui sa relevantnim predstavnicima institucija i organizacija** koje se bave zaštitom dece, naročito one koja rade na ulici. Ovom komponentom su obuhvaćeni predstavnici nadležnih institucija na nacionalnom nivou (Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za brigu o porodici i demografiji, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Republičko javno tužilaštvo), predstavnici institucija na lokalnom nivou (Sekretarijat za poslove komunalne milicije grada Beograda, stručni radnici centara za socijalni rad), kao i predstavnici međunarodnih i lokalnih nevladinih organizacija koje se bave decom koja žive i rade na ulici i zloupotrebom dečjeg rada (Kancelarija Međunarodne organizacije rada, Centar za integraciju mladih). Obavljeno je ukupno 17 intervju (videti Prilog 3).
- **Tematska radionica sa predstavnicima** Saveta za bezbednost gradske uprave grada Pirota koja je imala za cilj da omogući uvid u praksu svih institucija i organizacija koje deluju na lokalnom nivou i imaju neposredni kontakt sa

⁹⁶ Centri su odabrani nakon konsultacija sa predstavnicima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, na osnovu njihovog redovnog i direktnog uvida u izveštavanje svih centara na teritoriji Republike Srbije. Iz svakog centra su po dva stručna radnika odabrala slučajeve na osnovu kojih su popunila dati upitnik (dva slučaja/upitnika po centru).

⁹⁷ Učesnici intervju a i fokus grupnih diskusija su korisnici (ili su bili koristili) usluge svratišta koju pruža Centar za integraciju mladih u Beogradu.

ovom decom i njihovim porodicama: saradnja, prepreke, preventivne mere, dinamika rada tela, transparentnost rada i procedure i sl.

3. Analiza je sprovedena kombinovanim metodama koje su uključile analizu sadržaja, kvalitativnu analizu građe prikupljene intervjuima, analizu slučajeva, te analizu materijala o pojavnim oblicima prikupljenim posmatranjem.

4. Validacija nalaza i izdrada preporuka je podrazumevala prezentaciju rezultata istraživanja od strane istraživačkog tima i definisanje preporuka u saradnji sa članovima Nacionalnog komiteta eksperata.

5.2 Etička pitanja

Sprovođenje istraživanja o dečjem radu podrazumeva važna etička pitanja, sa ciljem zaštite kako intervjuisanih tako i lica koja sprovode intervju, kao što se naglašava u dokumentu "Etička razmatranja u sprovođenju istraživanja sa decom uključenom u najgore oblike dečjeg rada".⁹⁸ Generalno posmatrano, učesnici u istraživanju ne bi trebalo da na bilo koji način budu ugroženi u vezi sa bilo kojim aspektom njihovog učešća u njemu. U tom smislu, tokom istraživanja poštovani su striktni etički principi. Pre svakog intervjua/fokus grupne diskusije (FDG) od učesnika je tražen usmeni ili pismeni informisani pristanak. Takođe, niti u jednom slučaju se pojedinačni ekonomski ili finansijski podaci nisu koristili u svrhu deljenja sa administrativnim, političkim, policijskim, vojnim ili pravosudnim organima. Svi članovi istraživačkog tima su preduzeli neophodne mere da informacije koje su prikupili budu u potpunosti poverljive. Prikupljeni podaci su, takođe, u potpunosti anonimizovani, kako bi se predupredila mogućnost otkrivanja bilo kojih informacija o ličnostima koje su učestvovalе u istraživanju.

Na početku intervjua/FDG, učesnici su informisani o svrsi prikupljanja podataka, kao i o tome da će se podaci koristiti isključivo u svrhe istraživanja i da neće biti upotrebljeni niti za jednu drugu svrhu. Takođe, naglašeno je da je učešće u istraživanju u potpunosti dobrovoljno i da ispitanici nisu u obavezi da odgovaraju na pitanja ukoliko ne žele, kao i da imaju mogućnost da prekinu intervju/FDG u bilo kom trenutku kada to žele. Ispitanicima se garantuje potpuna anonimnost, što znači da njihova prava imena neće biti publikovana u bilo kom dokumentu ili izveštaju, kao ni bilo koja informacija koji bi mogla da otkrije njihov identitet.

Osnovni princip na kome je zasnovano ovo istraživanje je pristup "Nemoj naškoditi" („Do-no-harm”), koji je bio primenjivan u svim fazama terenskog rada. Ovaj pristup zasnovan je na principu stvaranja podržavajućeg okruženja koje će osigurati da rizici sa kojima se suočavaju ispitanici nisu veći nego oni sa kojima se suočavaju u svakodnevici ili tokom drugih rutinskih ispitivanja.

U procesu prikupljanja podataka osnovni socijalni rizici proističu iz činjenice da se informacije koje se dele sa istraživačima mogu smatrati izuzetno osetljivim u datom društvenom kontekstu. To se pre svega odnosi na ispitanike iz romskih zajednica, sa posebnim naglaskom na zaštitu najosetljivijih ispitanika - dece. Glavni socijalni rizik odnosi se na obelodanjivanje informacija koje se mogu smatrati ugrožavajućim za ispitanike u kontekstu osetljivosti teme kao što je dečji rad na ulici. U tom pogledu, bilo je neophodno obezbediti lokaciju na kojoj će se vršiti intervjui/FDG, a koja će ispitanicima garantovati osećaj sigurnosti. U skladu sa osetljivošću istraživane teme, istraživački tim je osigurao da se, razgovori sa ispitanicima organizuju na mestu koje oni smatraju sigurnim i adekvatnim, kao što su prostorije lokalne partnerske organizacije Centra za integraciju mladih (prostorije Svratista, u Beogradu).

Istraživački tim je posebnu pažnju posvetio procedurama intervjuisanja dece. Intervjuisanje su sprovodili obučeni istraživači sa iskustvom rada sa decom koja rade na ulici. U slučaju rada sa decom, pored njihovog pristanka, obavezno je tražen informisan pristanak njihovih roditelja, staratelja ili drugog odraslog lica koje ima obavezu staranja. Istraživački tim je posebno obratio pažnju da deluje u skladu sa principima izloženim u vodiču "Etičko istraživanje koje uključuje decu", izrađenom od strane UNICEF-a i partnera. Intervjuima i fokus grupnim diskusijama sa decom su prisustvovali i vaspitači iz Svratista koji poznaju ovu decu i svakodnevno rade sa njima.

Svi istraživački instrumenti tokom procesa prikupljanja podataka bili su prilagođeni potrebama ispitanika i dizajnirani za svaku ciljnu grupu ponaosob. Posebna pažnja bila je usmerena ka tome da jezik bude razumljiv, pitanja jasno definisana i bez neodređenih konstrukcija. Takođe, vodilo se računa da pitanja budu dizajnirana na način da budu u skladu sa

⁹⁸ Dokument je dostupan (na engleskom jeziku) na sajtu: https://www.ilo.org/ipcec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_1341/lang--en/index.htm.
<https://www.ilo.org/ipecinfo/product/download.do?type=document&id=3026>.

specifičnostima i normama zajednica kojima pripadaju ispitanici, i da njihova formulacija ni na jedan način kod ispitanika ne izazove nelagodu.

S obzirom da su se delovi ovog istraživanja sprovedi putem udaljenih, onlajn kanala, bilo je neophodno slediti sigurnosne mere kako bi se održali jasni etički standardi. U slučajevima intervjua sa pojedinim predstavnicima relevantnih institucija i organizacija, ispitanicima se tražio informisani pristanak za učešće u intervjuu, kao i za audio snimanje razgovora, a pristanak je snimljen na samom početku intervjua. Takođe, treba napomenuti da je istraživački tim nakon obavljenog pilot intervjua sa decom, a u konsultaciji sa predstavnicima Međunarodne organizacije rada, odlučio da napravi audio zapise intervjua i fokus grupa, sa ciljem da smanji broj istraživača u prostoriji tokom intervjua i tako obezbedi da se deca oseća prijatnije i slobodnije tokom razgovora. Sva deca i njihovi roditelji su dali pristanak da se intervjui i FGD snime (audio zapis).

Posebna pažnja se obratila na prikupljanje i obradu podataka dobijenih popunjavanjem upitnika od strane profesionalaca iz centara za socijalni rad. Sam upitnik je dizajniran tako da garantuje anonimnost, s obzirom da ne sadrži niti jedan segment koji bi mogao da razotkrije bilo koju ličnu informaciju o deci i njihovim porodicama.

Svi prikupljeni podaci su sačuvani bez pominjanja pravih imena. Svakom ispitaniku je dodeljena jedinstvena oznaka, a lični podaci su čuvani odvojeno od istraživačkog materijala. Podaci se čuvaju na hard disku računara u organizaciji odgovornoj za sprovođenje istraživanja i neće biti prosleđivani u digitalnoj formi bilo kome i u bilo koju svrhu. U odabranim citatima iz intervjua, fokus grupnih diskusija i tematskih radionica za stručne radnike CSR, koji su uneti u samu studiju, korišćeni su pseudonimi umesto pravih imena učesnika.

Na kraju, situacija uzrokovana još uvek aktuelnom epidemijom virusa COVID-19 nužno je implicirala poštovanje mera zaštite ispitanika i istraživača uključenih u proces prikupljanja podataka.⁹⁹ Prema zvaničnom saopštenju Kriznog štaba Vlade Republike Srbije za zaštitu zdravlja stanovništva od zarazne bolesti COVID-19, mere koje su prethodno bile na snazi, od 12. marta 2022. godine značajno su olakšane – ukinute su kovid propusnice (sertifikati), kao i ograničenje broja ljudi u zatvorenim prostorima, dok je preporuka za nošenja maski u zatvorenim prostorijama ostala na snazi.¹⁰⁰ Shodno tome, bilo je moguće da se terenski deo istraživanja, posebno fokus grupne diskusije i intervjui, sprovode licem u lice sa ispitanicima, poštujući date preporuke.

⁹⁹ SeConS je u julu 2020. godine razvio interni protokol za rad u novonastalim uslovima ("Plan primene mera za sprečavanje pojave i širenja epidemije zarazne bolesti na radnom mestu i u radnoj okolini").

¹⁰⁰ <https://www.srbija.gov.rs/vest/638626/zbog-sirenja-koronavirusa-neophodno-postovanje-mera.php>.

► 6. Nalazi istraživanja: karakteristike, uzroci i posledice zloupotrebe dečjeg rada na ulici

U ovom poglavlju biće prikazani glavni nalazi brze procene zloupotrebe dečjeg rada na ulici u pogledu formi, karakteristika, obrazaca po kojima u praksi odvijaju različiti oblici ovog rada u svakodnevnim praksama, obrasci regrutacije, uzroci i posledice sa fokusom na rizike po razvoj i blagostanje dece.

6.1 Oblici rada i karakteristike praksi

► Ključni nalazi

- Zloupotreba dečjeg rada na ulici obuhvata raznovrsne oblike - prosjačenje, prikupljanje sekundarnih sirovina, nuđenje usluga i robe u zamenu za novac, poput pranja stakala na vozilima, prodaje maramica i cveća, pevanja, i sl.
- Na ulici rade i dečaci i devojčice, različitih uzrasta – zabeleženi su primeri od novorođenčadi u pratnji roditelja do starijih tinejdžera.
- Dinamika i intenzitet rada se razlikuju između posmatranih lokacija: na pojedinim lokacijama intenzitet dečjeg rada je mali (Subotica, Jagodina, Vrnjačka Banja), dok je na drugim lokacijama veoma veliki (Autokomanda u Beogradu, Novi Sad, Niš).
- Deca pretežno rade u grupama sa drugom decom, tinejdžerima ili starijim pojedincima, a manje je onih koji su na ulici samostalno.
- Sve zabeležene interakcije među decom uključenom u rad, kao i sa prolaznicima, bile su dobronamerne ili, češće, ravnodušne.
- Nisu ustanovljene razlike u obrascima između radnih dana i vikenda, što upućuje na neredovnost pohađanja ili isključenost iz obrazovanog sistema dece obuhvaćene istraživanjem.
- Deca koja rade na ulici izložena su brojnim rizicima, naročito ona koja rade na prometnim saobraćajnicama.
- Tokom svih opservacija, zabeležena su dva primera intervencije policije, dok deca u iskazima ukazuju na tolerisanje dečjeg rada na ulici od strane komunalne milicije i „obične“ policije.

6.1.1 Vrste i dinamika rada

Nalazi u ovom poglavlju pretežno se oslanjaju na podatke prikupljene opservacijom na odabranim lokacijama, ali su dopunjeni i nalazima dobijenim na osnovu kvalitativnog istraživanja sprovedenog pomoću intervjua i fokus grupnih diskusije sa decom koja su korisnici usluga Svratista i njihovim roditeljima, te sada odraslim osobama koja su radila i/ili živela na ulici u nekom periodu svog detinjstva. Potrebno je imati u vidu da se podaci ne mogu smatrati reprezentativnim za sve slučajeve zloupotrebe dečjeg rada na ulici, ali da, bez obzira na to ukazuju na važne karakteristike praksi, poput dinamike, oblika aktivnosti, karakteristika dece uključene u takav rad u smislu pola i starosti, grupne dinamike, socijalne interakcije između dece i prolaznika/korisnika, i sl.

Nalazi posmatranja ukazuju da je na svim istraživačkim lokacijama zabeležen neki oblik zloupotrebe dečjeg rada na ulici, bilo u formi prosjačenja ili u formi neke druge aktivnosti.¹⁰¹ U posmatranom uzorku su registrovani različiti

¹⁰¹ Posmatranje (bez učestvovanja posmatrača) je vršeno na 7 lokacija u Srbiji, u trajanju od 14 dana ukupno (na svakoj lokaciji posmatračke sesije su vršene ujutru, posle podne i uveče, u toku dva dana – jedan radni dan i jedan dan vikenda). Svaka posmatračka sesija je trajala oko dva sata (ukupno 82 sata posmatranja). U tom periodu, primećeno je oko 60 dece (uzrasta 0-17 godina) u situaciji nekog oblika uličnog rada i to najčešće u situaciji prošnje (17 slučajeva), zatim sledi sakupljanje sekundarnih sirovina (4 slučaja), pranje šoferšajbni na raskrsnici (3 slučaja), pevanje i sviranje na ulici (2 slučaja), prodaja cveća (1 slučaj) i prodaja maramica (1 slučaj). Pojedina deca su primećena u istim aktivnostima tokom više posmatračkih sesija.

oblici prosjačenja.¹⁰² Registrovani su slučajevi u kojima deca na raskrsnicama idu od automobila do automobila tražeći novac pod izgovorom da im je potreban za školovanje (Novi Sad), potom obilaze bašte kafića i prose (Jagodina, Vrnjačka Banja), čekaju ispred trafike da im neko da novac ili kupi nešto (Niš) ili, jednostavno, sede u centru grada sa kutijom ispred sebe (Subotica). Tokom istraživanja, zabeležena su i dva primera gde roditelji, sa bebama u naručju, prose na raskrsnicama (Autokomanda u Beogradu). Osim toga, zabeleženi su primeri dece koja samostalno ili uz pratnju odraslih osoba prikupljaju sekundarne sirovine – na Čukarici je istraživač opisao ove procese prikupljanja, dok je u Nišu samo primećeno da nekoliko dece tranzitira opserviranom lokacijom i za sobom vuče kolica sa sekundarnim sirovinama. Na kraju, primećena su i deca koja nude uslugu pranja stakala na automobilima u zamenu za novac (Autokomanda, Niš), prodaju maramice ili ruže (Novi Sad) i pevaju na trgu (Vrnjačka Banja).

Posmatranje je ukazalo da je dominantan oblik rada aktivno prosjačenje. Najčešće deca, na većim raskrsnicama, obilaze automobile koji čekaju zeleno svetlo na semaforima, šetaju centrom grada ili drugim prometnim ulicama, tražeći od prolaznika novac. Jedini zabeleženi primeri pasivnog prosjačenja bili su u Subotici, gde su dečak, kao i majka s bebom, sedeli u centru grada (na klupi ili na zemlji) i ispred sebe imali kutiju u koju su prolaznici ubacivali novac.

► Iz opservacije

Dečak od 12 do 15 godina (dečak A) dolazi do kontejnera sa većim kolicima “za vuču”. Zaustavlja se pored kontejnera (ostavljajući veći deo kolica na kolovozu) i skuplja plastiku (najviše plastične flaše)... U neposrednoj blizini, na zelenoj površini, nalazi se grupa odraslih sa jednim adolescentom... Jedan odrastao muškarac iz grupe (oko 40 godina) i adolescent mu prilaze, te nakon toga, adolescent ulazi u kontejner kako bi pomogao dečaku da uzme flaše koje ne može da dohvati i dodaje plastične flaše dečaku a koje on odlaže u kolica. Nakon obavljene aktivnosti (koja je trajala oko 2 minuta), dečak pomera kolica sa kolovoza i seda na njih. Nakon 5 minuta sa kolicima odlazi niz Vodovodsku ulicu.

Beleška istraživača na lokaciji Čukarica, Beograd

¹⁰² Tri najčešća oblika prosjačenja su: *pasivno prosjačenje* (odnosi se na decu ili odrasle u pratnji dece koji sede ili stoje na jednom mestu sa znakom koji upozorava prolaznike da im je potreban novac, bez direktnog kontakta sa prolaznicima), *aktivno prosjačenje* (podrazumeva obrazac gde deca, ili odrasli u pratnji dece, nisu stacionirani na jednom mestu već menjaju lokacije, obilaze kafiće i restorane ili prilaze prolaznicima na ulici aktivno tražeći novac od njih) i *agresivno prosjačenje* (podrazumeva dobijanje novca od prolaznika na ulici korišćenjem taktike zastrašivanja i grubih reči. Ovaj vid prosjačenja se graniči sa kriminalnim napadom) (Horn & Cooke, 2001).

► Iz fokus grupne diskusije sa dečacima i devojčicama

ISPITANIK 1: Ja i on češće malo radimo, peremo kola i to.

ISPITIVAČ: Aha, šoferšajbne? Gde to radite?

ISPITANIK 1: Ispred Matematičkog fakulteta.

ISPITIVAČ: To je, aha, dole. Ispod Studentskog trga, aha, aha. Jel može da se zaradi tu?

ISPITANIK 1: Da.

ISPITANIK 2: On radi na semafor, a mi radimo na ulicu.

ISPITANIK 3: Mi parking, mi parkiramo prvo...pitamo hoćete da vam peremo, kaže ne, ne.

ISPITANIK 4: Ja ponekad radim u Rajičevoj, tamo gde su one tezge, ponekad im čuvam tezgu, da bi ona išla u WC-u i ponekad idem da joj kupim šta treba.

ISPITIVAČ: Misliš na trafiku? I ona te časti nešto zbog toga, jel tako?

ISPITANIK 4: Da.

Dečaci koji rade na ulici, učesnici FGD

ISPITANICA: Da, mi smo pevali po busevima sad sam se setila.

ISPITIVAČICA: Aha.

ISPITANICA: Znaš Jasnu? Ja i Jasna.

ISPITIVAČICA: I kako je to izgledalo? Uđete u bus i?

ISPITANICA: Pa pevamo, i ono, ko nam da pare da, i ko ne da ne da. Mi izađemo i uđemo u drugi bus i tako.

Devojčica koja radi na ulici, učesnica FGD

ISPITANICA 1: E, ja vam to nisam rekla, ja sam radila na njivi, radila sam papriku.

ISPITANICA 2: Ja sam radila jagode.

ISPITANICA 3: Ja borovnicu.

ISPITIVAČICA: A gde, gde radite? A sačekaj, sad će ona da ispriča ovaj, gde si radila na njivi?

ISPITANICA 1: Znate gde je Zrenjanin, pa blizu tog Zrenjanina, Melenci.

ISPITIVAČICA: Aha, u Melencima znam. A kako si ovaj?

ISPITANICA 1: Tamo sam živela.

ISPITIVAČICA: A živela si tamo.

ISPITANICA 1: U tom selu, četiri godine. I onda smo tamo radili ja, sestra, mislim sva braća su radila tamo. Svi zajedno smo radili. Bila je plata, 1 500, ovaj od 7 do 5. Ali ustaneš u 4 sata... Hiljadu i po dinara, ceo dan se pržiš na suncu.

ISPITIVAČICA: A koliko si tada imala godina?

ISPITANICA 1: Šta sam imala 11 godina.

Devojčice koje rade na ulici, učesnice FGD

Dinamika i intenzitet rada dece uočeni tokom opservacije se razlikuju između lokacija. Na pojedinim lokacijama, kao što su primeri iz Subotice, Vrnjačke Banje ili Jagodine, rad je znatno manje prisutan, nego na primer na Autokomandi (Beograd) ili u Novom Sadu. To znači da je manje dece obavljalo neku od aktivnosti iz definicije zloupotrebe dečjeg rada na ulici tokom posmatranog perioda, kao i da su kraći periodi obavljanja aktivnosti. Takođe, pojedine lokacije, poput one na Čukarici (Beograd), predstavljaju više tranzitorne prostore, gde deca – samostalno ili u pratnji odraslih – prolaze i zaustavljaju se na kratko, kako bi prikupili sekundarne sirovine, pa dalje nastavljaju svojim putem, te ne provode duže vreme u datoj aktivnosti na istom mestu. Sa druge strane, na pojedinim lokacijama, deca obavljaju aktivnosti u većem broju, dužem vremenskom periodu i „gušćoj“ komunikaciji sa prolaznicima (na primer, Autokomanda u Beogradu).

Za rad dece nije presudno da li je u pitanju radni dan ili vikend. Prisutnost dece u toku radnih dana na ulici ukazuje da ova deca vrlo verovatno nemaju puno vremena za školu i školske obaveze. Nalazi dobijeni intervjuima i fokus grupnim diskusijama potvrđuju pretpostavku dobijenu na osnovu opservacija da deca zbog poslova koje obavljaju na ulici, barem povremeno, izostaju iz škole. U najboljem slučaju, na ulici rade tokom vikenda ili tokom raspusta (kada je sezona poljoprivrednih radova), ili pak rad na ulici tokom nedelje usklađuju sa školskim smenama.

Ispitanici koji su sada odrasle osobe, ali su kao deca bili angažovani u radu na ulici, takođe svedoče o tome da su nekada i po više meseci izostajali iz škole i završavali razrede preko polaganja razrednih ispita, ili su u potpunosti napustila školovanje.

Rad na ulici u kojima učestvuju deca do kojih se došlo direktnim posmatranjem, može se razumeti kao deo njihove svakodnevne. Nekoliko istraživača je tokom opservacija primetilo istu decu na istim lokacijama. Tako u Novom Sadu beležimo dve devojčice koje idu od automobila do automobila tražeći novac za svoje školovanje, potom je tu i dečak na Autokomandi (Beograd) kojeg je istraživač susreo nekoliko puta ili, na primer, u Subotici dečak i žena s bebom koji su u većini slučajeva bili na opserviranoj lokaciji. Da im je ovo svakodnevica i način života, ukazuje i činjenica da deca često ceo dan provode radeći na ulici, čak i tokom najviših temperatura, o čemu svedoči primer dve devojčice iz Novog Sada, koje su gotovo ceo dan tokom opservacije provele na raskrsnici kod futoške pijace. Takođe je indikativan primer iz Vrnjačke Banje, gde je devojčica veći deo dana, tokom trajanja opservacije, provela pevajući na trgu, dok su joj muškarac i žena (pretpostavka roditelji) sa obližnje klupe dobacivali da nastavi s pevanjem, ukoliko bi napravila pauzu.

Pojedini narativi dece ukazuju zapravo na takvu svakodnevicu obeleženu radom i životom na ulici koja predstavlja osoben stil života koji se reprodukuje po svojoj inerciji u odsustvu efikasnih stimulansa koji bi otrgnuli decu iz ovakve svakodnevne. U pojedinim slučajevima, čak, deca ukazuju da se ovakve prakse nastavljaju čak i onda kada se ekonomska situacija u pojedinim porodicama popravi i nema potrebe da se nastavi sa prosjačenjem. Jednostavno ovakve prakse se nastavljaju po nekoj inerciji svakodnevne, jer se drugi modeli ne uspostavljaju.

► Iz fokus grupne diskusije sa devojčicama

ISPITANICA 1: ... išli smo drugari i ja, i brat, žena ispred pijace, sećamo se, mi uđemo u pekaru i pitamo: Jel imate nešto za bacanje? I onda nam oni daju onaj veliki džak peciva, svega i svačega je bilo. I ovaj, mi uzmemo tako, sedimo na nekom parkiću i svi onako jedemo. Ne znam, šetamo, prosimo, tražimo pare i tako. Ne znam. Tako smo proveli da kažem ceo život.

ISPITANICA 2: Maja, ide da prosi, a ima kući pare sve. I njena sestra radi.

ISPITIVAČICA: A što ona prosi? Šta radi tamo?

ISPITANICA 2: Pa ne znam, navikla je. Prosto je to navikla da radi.

ISPITANICA 3: Navikla je brate i ide.

ISPITANICA 4: Navika.

ISPITANICA 2: Kad ti nešto ostane navika.

Devojčice koje rade na ulici, učesnice FGD

6.1.2 Karakteristike dece i socijalne interakcije na radu

Građa prikupljena opservacijom pokazuje da su **na ulici prisutna deca različitih uzrasta i oba pola**. Uzrast dece varira, ali pokriva različite životne dobi, počevši od novorođenčadi koju, u najvećem broju slučajeva, majke (a ređe očevi) vode sa sobom kada idu da prose ili prikupljaju sekundarne sirovine, pa do starijih tinejdžera. Deca koja rade samostalno ili u grupama ali bez roditeljske pratnje, uglavnom pripadaju starosnom kontingentu od 6-16 godina. Iako postoje varijacije u smislu da u pojedinim gradovima, na istraživanim lokacijama, dominiraju devojčice (npr. u Novom Sadu), a u nekima dečaci (npr. Čukarica - Beograd), u ukupnom uzorku na kome je sprovedeno posmatranje, podjednako su bili zastupljeni i dečaci i devojčice. Naravno, podaci dobijeni posmatranjem ne mogu se smatrati reprezentativnim niti se na osnovu njih mogu izvoditi generalizacije, ali je važno zapaziti da ova vrsta zloupotrebe dečjeg rada nije pretežno rezervisana za dečake ili devojčice.

Deca pretežno rade u grupama, a manje je onih koji su na ulici sami. Uglavnom se radi o grupama koje broje i do jedanaestoro članova – što je zabeleženo na Autokomandi (Beograd). Kada su u pitanju veće grupe, poput pomenutog primera sa Autokomande, tada uz manju decu uvek idu i tinejdžeri ili stariji ljudi. Primeri samostalnog rada su dečak sa Čukarice koji je prikupljao sekundarne sirovine, u Novom Sadu dečak koji je prodavao maramice i devojčica koja je prodavala ruže, te dečak iz Subotice koji je sam prosio. Pored toga, postoje slučajevi gde deca samostalno rade, ali se u

njihovom okruženju nalaze odrasle ili malo starije osobe koje motre na njih. Dakle, iako se na osnovu opservacija ne može pouzdano zaključiti o vrsti odnosa između dece i odraslih koji na različite načine nadziru rad dece, na osnovu različitih indicija istraživači stižu utisak da se u velikom broju posmatranih slučajeva radi o porodičnim praksama.

Prakse predavanja ili potrošnje novca izlaze iz vremensko-prostornog okvira posmatranja, pa se o njima nije moglo zaključiti na osnovu ove komponente istraživanja. Ipak, bilo je par primera koji bacaju malo svetla na ovo pitanje. U Jagodini je zabeležen dečak, koji prosi oko fontane, a dobijeni novac daje majci, koja je sedela na obližnjoj klupi, ili devojčice iz Niša koje od stečenog novca na obližnjoj benzinskoj pumpi kupuju energetska pića. Jedinstven je primer iz Vrnjačke Banje, gde je odrastao muškarac (pretpostavka da je u pitanju otac) prišao devojčici koja je dobijala novac u zamenu za pevanje, i uzeo sav prikupljeni novac. Informacije prikupljene intervjuima i grupnim diskusijama ukazuju da deca uglavnom zarađeni novac daju roditeljima, ali pre nego što predaju novac deo troše sami, najčešće na hranu.

Tokom opservacija nije zabeleženo da se neko prema deci poneo loše, **sve interakcije bile su dobronamerne ili, češće, ravnodušne**. U prikupljenoj građi ne postoje zabeleženi primeri loših odnosa ili reakcija kako među decom ili drugim članovima njihovih grupa, niti u odnosu sa ljudima koje susreću tokom rada. U tom smislu, možemo zaključiti da je lokalno stanovništvo, u gradovima i na lokacijama gde su sprovedene opservacije, uglavnom naviknuto da susreće decu koja učestvuju u pomenutim oblicima rada. Ipak, iz razgovora sa decom angažovanom u prosjačenju ili radu na ulici tokom intervjua ili fokus grupnih diskusija ukazano je i na drugačije situacije, u kojima su deca bila izložena verbalnom nasilju ili pokušajima seksualne eksploatacije, o čemu je više rečeno u sekciji o rizicima usled rada na ulici.

Intervjui i fokus grupne diskusije su ukazali i na važnu pojavu koja je povezana sa starosnim uzrastom dece. Naime, sa odrastanjem pojedina deca bivaju svesnija socijalne stigme povezane sa ovim oblicima dečjeg rada, posebno sa prosjačenjem. Neki od njihovih narativa ukazuju na povlačenje iz praksi dečjeg rada, odnosno prekid takvih praksi usled osećanja stida.

► Iz fokus grupne diskusije sa devojčicama

ISPITANICA 1: ... sve su tamo prosile.

ISPITIVAČICA: I onda ste išli zajedno?

ISPITANICA 1: Pa nismo išli baš zajedno...Nismo ovako grupno. Mislim, glupo je grupno. Neće čovek da nam da svima pare, jedan čovek na sve nas.

ISPITIVAČICA: I onda morate verovatno više sati da provedete u toku dana da bi ste uspeli da sakupite?

ISPITANICA 1: Bili smo do 11 uveče, 12 tako.

ISPITIVAČICA: A kad dođete otprilike?

ISPITANICA 1: Pa dođemo tako oko 7, uveče oko 7 i tamo smo... Tada uglavnom ima više ljudi.

ISPITANICA 2: I onda kupimo da jedemo, sedimo.

ISPITIVAČICA: I uglavnom ovaj tad novac koji skupite, rekla si kupite da jedete?

ISPITANICA 2: Uzmemo da jedemo da. Uzmemo sve šta nam treba.

ISPITIVAČICA: Jel nosite deo kući?

ISPITANICA 1: Dali smo mami i tati smo davali isto pre, i to.

ISPITIVAČICA: I dobro, ti si rekla posle da te je bila sramota što si rekla?

ISPITANICA 2: Kad odrasteš onda... sramotiš se, ne znam... Ja sad ne bi, sad skoro da pitam nekog za pare, mene sramota majke mi.

ISPITIVAČICA: Sad kad si porasla.

ISPITANICA 2: Ni njenu babu ne bi smela da pitam, sramota me. Glupo je. Kad smo bili mali radili smo sve što hoćemo, sad ne možemo.

Devojčice koje rade na ulici, učesnice FGD

6.1.3 Rekrutovanje za rad na ulici i trgovina u cilju eksploatacije

Kao što je već istaknuto, **deca koja su obuhvaćena brзом procenom, u velikoj meri se uključuju u rad preko porodice**. Roditelji, starija braća ili sestre su najčešće osobe koje decu uključuju u radne aktivnosti. Evidentirani su i primeri regrutacije kroz vršnjačke mreže. Kao i u slučaju bilo kog pronalaženja posla, informacija, kontakt i „preporuka“ su važni

da se neko uključi u posao za (neformalnog) poslodavca. Obrasci regrutacije u pojedinim slučajevima opisanim tokom intervjua ili fokus grupnih diskusija ukazuju i na moguću trgovinu ljudima. U jednom slučaju ispitanica je ukazala da je otac prodao njenu polusestru starijem strancu, a drugi je slučaj povezan sa kidnapovanjem u cilju prinudnog rada u Beogradu, najverovatnije za prinudno vršenje krivičnih dela. U oba slučaja deca su otrgnuta iz situacije trgovine ljudima, a ovi primeri pokazuju da i članovi porodice i nepoznata lica mogu biti osobe koje su počinio trgovine u svrhu eksploatacije dece.

► Iz fokus grupne diskusije sa očevima

ISPITANIK 1: Pa i David bio ukraden pa jedva smo ga našli, policija nije mogla da ga nađe. Jedva smo nekako.

ISPITIVAČ: Ko ga je kidnapovao?

ISPITANIK 1: Pa neki tamo Mali Leskovac se zove ulica, na Karaburmi, ne znam, a radio za ti ljudi.

Otac deteta koje radi na ulici, učesnik FGD

► Iz intervjua sa ispitanicom koja je nekad bila "dete ulice"

ISPITIVAČICA: A kako si, mislim sad kažeš tu tvoju polusestru je.

ISPITANICA: Prodavao, da, zamisli kad je doš'o čovek koji ima 60 godina, a ona imala 15, 16 godina, iz Holandije. Edin, on je prodavao, ja lično tvrdim i znam, bila tu kad je prodavao. Doš'o čovek, ono, jel se bavila prostitucijom, prodavala sebe za pare, jel', i moj tata ladno nju dao za čoveka koji je imao 60 godina, 50 i nešto.

ISPITIVAČICA: I na kraju, bila sa tim čovekom?

ISPITANICA: Jeste, kako nije.

ISPITIVAČICA: Nije uspela da se, da pobegne od toga.

ISPITANICA: Pa, uspela je, nekako je uspela, zato što je ona snalažljiva, hvala bogu što je bila snalažljiva da beži od njega, on je neki psihopata bio, odkud znam? I moj tata uzimao pare, ne jedanput, draga moja, sto puta je prodavao.

Odrasla ispitanica (29 god) koja je kao dete bila uključena u rad na ulici

6.1.4 Izloženost rizicima

Deca koja rade na ulici izložena su brojnim rizicima. Istraživači koji su sprovedi sistematsko posmatranje nisu primetili da su deca bila ugrožena od strane prolaznika, u smislu da ih je neko zlostavljao ili tome slično. Međutim, nekoliko zabeleženih primera prikazuje decu koja rade na najfrekventnijim raskrsnicama, provlačeći se između automobila tokom trajanja crvenog svetla na semaforu i to bez nadzora odraslih (primer iz Novog Sada, Niša i sa Autokomande). U Nišu je, takođe, zabeležen primer žene koja je svoju jednogodišnju bebu ostavila u kolicima sa tri male devojčice, koje prose na obližnjoj trafici, dok je ona provela neko vreme u kladionici. Primeri dece koja prikupljaju sekundarne sirovine na Čukarici takođe ukazuje na potencijalne rizike gde je, pored samog ulaska u kontejnere, rizično i to što oko njih ne postoji dovoljno mesta na trotoaru, te često deca stoje na prometnom kolovozu. Osim toga, pojedina deca, poput devojčica iz Novog Sada, provodila su više sati dnevno po najvišim temperaturama, direktno izložene suncu, bez hrane i vode. U Subotici je žena sa bebom takođe prosila na trgu, gde je beba direktno bila izložena jakom suncu. Na Čukarici i u Nišu su zabeleženi primeri dece koja konzumiraju cigarete, alkohol i energetska pića, čak i u prisustvu odraslih.

Slični su nalazi dobijeni i na osnovu informacija prikupljenih intervjuima i grupnim diskusijama sa decom koja rade na ulici. Čini se da su rizici od nasilja najizraženiji na prometnim gradskim saobraćajnicama gde često dolazi do glasnog negodovanja i ispoljavanja verbalne agresije vozača prema deci koja tu rade. Pojedine devojčice su navele i lična iskustva seksualnog uznemiravanja od strane vozača dok su prale stakla automobila koji su stajali na semaforu. Jedna ispitanica je u razgovoru rekla da se osećala sigurnije da radi prerusena kao dečak, kako bi izbegla takva dobacivanja od strane vozača i drugih muškaraca.

► Iz fokus grupne diskusije sa dečacima

ISPITANIK 1: Dešava se, znaš, nekog da bijemo, desi se neko da bije nas, a mi najviše volimo da ih bijem ja njih, nego što biju oni mene.

ISPITIVAČ: A kako se desi to, kako dođe do svađe?

ISPITANIK 1: Desi se, nervozan je.

ISPITIVAČ: Dobro.

ISPITANIK 1: Nervozan je. I ako je nervozan, mi ga nasmejemo i on kaže, ajde peri. Ima neka budala što je mnogo nervozan i nećemo da ga pustimo i samo kaže ko mi dira auto je n....o, psuje...

Dečak koji radi na ulici, učesnik FGD.

► Iz intervjuja sa ispitanicom koja je nekad bila "dete ulice"

ISPITIVAČICA: A, generalno još neke neprijatnosti, rekla si mi da si imala, u stvari da se praviš da si muško, jel tako, da ne bi imala.

ISPITANICA: A to ceo život dok nisam našla Jelenu [zaposlena u Svratištu koja je videla ispitanicu, koja je tada imala 8 godina, da radi na ulici i pozvala je da dođe u Svratište], to ceo život, da, jer su ljudi katastrofa, stvarno.

VASPITAČICA U SVRATIŠTU: Jesu ti nudili seksualne odnose?

ISPITANICA: Da, zato se bojim za decu koja rade. Ajde za muškarce manje više, al' za žensko dete. To je katastrofa, ono, ja ne krijem to, ja sam stavila... [ispitanica rukama pokazuje kako je odećom prikrivala grudi i kosu] da mi se ne vide i tako sam uvek nosila.

Odrasla ispitanica (29 god) koja je kao dete bila uključena u rad na ulici

6.1.5 Kontakt sa institucijama prevencije i zaštite tokom obavljanja aktivnosti

Posmatranje nije ukazalo na intenzivno angažovanje institucija u odgovoru na prakse dečjeg rada na ulicama obuhvaćenim ovom komponentom istraživanja. Tokom svih opservacija, **zabeležena su dva slučaja intervencije policije**, pri čemu su u jednom slučaju dečaci nastavili sa obavljanjem iste aktivnosti nakon odlaska policije. Deca koja su učestvovala u intervjuima i fokus grupnim diskusijama iznose različita iskustva, ali u većini slučajeva navode da su uglavnom bili samo opomenuti od strane policije ili komunalne milicije. Međutim, u pojedinim svedočenjima dečaci ukazuju da **ponekad dolazi i do privođenja i fizičkog kontakta sa uniformisanim licima**. Deca ne navode da su imala iskustva sa predstavnicima drugih institucija ili organizacija tokom obavljanja samih aktivnosti na ulici.

► Iz opservacija

U 20:07 se na raskrsnici zaustavilo policijsko vozilo. Dva policajca su izašla iz kola i počela da ispituju momka (15-17 god), dečaka, momka (oko 20 god) koji je prao prozore za novac na raskrsnici kod Ustaničke ulice, kao i starijeg momka sa bebom. Policajac je zapisao nešto u svesku. U 20:12 momak (15-17 god) i dečak odlaze sa lokacije, nakon što su policajci obavili razgovor sa njima. Zatim odlaze i policajci, a stariji momak sa bebom i momak starosti oko 20 godina ostaju na lokaciji. U 20:21 se dečak vratio na raskrsnicu uprkos susretu sa policijom.

Beleška istraživača na lokaciji Autokomanda, Beograd

► Iz intervjua sa dečacima

ISPITIVAČ: A da li su ti nekad prilazila uniformisana lica, poput policajca, komunalnog milicajca...?

ISPITANIK: Jesu.

ISPITIVAČ: I kako se to reši?

ISPITANIK: Nisu me dirali nego su mi rekli Šta ti tražiš ovde, još si mali... i rekli su mi da li imam ličnu kartu, ja sam reko Ja sam mali nemam ličnu kartu, naravno, ali izlazim da vidim da li ima nešto za roditelje i za svoju kuću.

ISPITIVAČ: I nisu te više dirali? Nisu te privodili, ništa?

ISPITANIK: Ništa mi nisu rekli, ne ne ne, ništa.

Dečak (12 god) koji skuplja sekundarne sirovine na ulici

ISPITIVAČ: A kada ste bili na pijaci, jesu li vam nekad prilazili komunalni milicajci ili tako nešto?

ISPITANIK: ... po neki put gde smo bili na pijaci ovde, to ta komunalna milicija terala i to...

ISPITIVAČ: A terali su vas, nisu vas privodili... ili tako nešto?

ISPITANIK: Mislim dva tri puta su oduzeli robu.

Dečak (15 god) koji skuplja sekundarne sirovine na ulici

► Iz fokus grupne diskusije sa dečacima

ISPITIVAČ: A, kažite mi, jel ste imali nekad problema dok radite sa ovim uniformisanim licima, sa policijom?

ISPITANIK 1: Da.

ISPITIVAČ: Sa komunalcima?

ISPITANIK 1: Da, dođe tu, morate da idete tamo da se sklonite i posle jedno pola sata, sat vremena, dođite, dok prođe Vučić i tako.

ISPITANIK 2: Policija kad dođe, prvo nam uzme ime i prezime i ondak kao, pošalju neki auto da nas uzme... u stanicu.

ISPITIVAČ: Jeste bili nekad u stanici? Gde, u kojoj, „29“-om ili?

ISPITANIK 2: Ja, milion sam puta bio.

ISPITANIK 3: Ja, iza palate.

ISPITIVAČ: Iza?

ISPITANIK 3: Vučića [misli se na Predsedništvo Republike Srbije].

ISPITIVAČ: Aha, Majke Jevrosime, aha, aha, aha. Šta se desi kad odeš tamo? Šta oni s tobom?

ISPITANIK 3: Pa, ništa, dobiješ batine.

ISPITIVAČ: Pa, nije valjda da dobiješ batine?

ISPITANIK 3: Jeste, majke mi.

ISPITANIK 2: Dobiješ, mislim, udare ti šamare. Ti moraš da se braniš, on krene pesnicama, ako se radiš nešto....

ISPITANIK 3: I sa pendrek.

ISPITANIK 2: Al' ne boli ništa. Ja sam navikao da dobijam batine. Najviše prolazim.

ISPITANIK 4: Kada smo radili... dolazi policija i kaže, šta radite, mi kažemo, peremo kola i oni, morate da se sklonite odavde, a ovako kad idemo po gradu, kad nas zaustavi policija, pre kad nisu bili migranti ovde, oni nas nisu baš stalno zaustavljali, nas zaustave zato što, kao, izgledamo slično kao migranti i zato misle i onda nas pretresu.

Dečaci koji rade na ulici, učesnici FGD

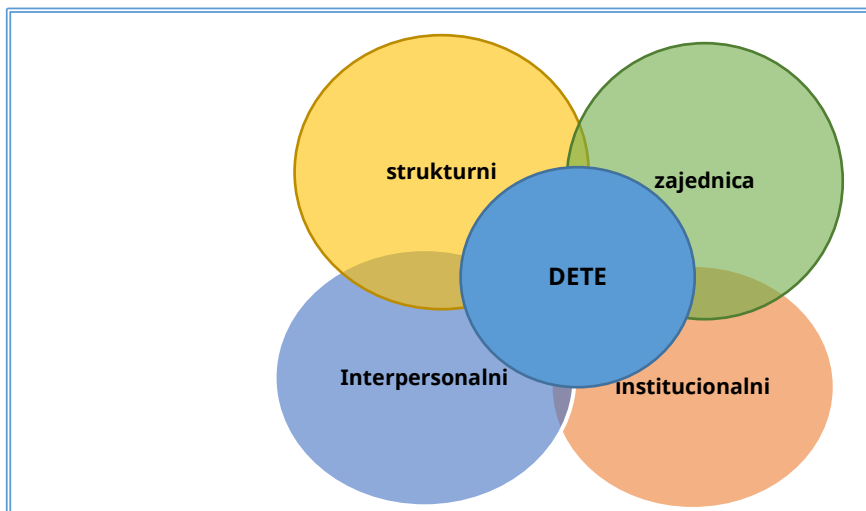
6.2. Uzroci zloupotrebe dečjeg rada na ulici

► Ključni nalazi

- Uzroci dečjeg rada su veoma složeni, strukturnog su porekla i za njihovo otklanjanje potrebna je vrlo odlučna, dobro organizovana i efektivna reakcija sistema prevencije i zaštite.
- Nalazi ukazuju na prepletene ekonomske, socijalne i psihološke faktore koji dovode do uključivanja dece u ove najgore oblike rada. Porodica u tome igra ključnu ulogu, ali i neposredna zajednica i šire društvo u odnosu na koje deca i njihove porodice imaju iskustvo segregacije, diskriminacije i isključivanja.
- Dečji rad je pre svega strategija za smanjenje siromaštva, ali i nastavak praksi koje su primenjivali i njihovi roditelji kada su bili deca.
- U pojedinim slučajevima, dečji rad se vidi kao sredstvo da se deca odvuku iz lošeg društva i štetnih aktivnosti poput krađa, destruktivnih aktivnosti i sl.
- Roditelji su veoma fokusirani na obezbeđivanje egzistencije zbog čega nisu u mogućnosti da dovoljno pažnje posvete senzornom, intelektualnom i emocionalnom razvoju dece.
- Roditelji često smatraju uključivanje dece u rad pozitivnim doprinosom dečijem razvoju i pravilnim usmeravanjem.

Dečji rad, kao što je više puta istaknuto, predstavlja jedan oblik zlostavljanja i zanemarivanja dece, odnosno jedan oblik nasilja nad decom. Kada se posmatraju uzroci ovog oblika nasilja nad decom, važno je imati u vidu složenost uzroka i drugih faktora koji podstiču ovu pojavu, a upravo takav pristup omogućuje socio-ekološki model, koji razlikuje više društvenih i ekoloških „nivoa“ iz kojih dolaze faktori uticaja: strukturni, nivo zajednice, institucionalni i interpersonalni (Grafikon 4).

Grafikon 4: Socio-ekološki model faktora nasilja nad decom

Izvor: UNICEF, *Determinante i faktori nasilja nad decom u Srbiji: pregled nalaza*, str. 4¹⁰³

Prema pristupu koji se oslanja na ovakav socio-ekološki model, determinante se odnose na faktore institucionalnog i strukturnog nivoa koji stvaraju uslove u kojima je manje ili više verovatno da će doći do nasilja. Faktori rizika i zaštitni faktori odražavaju verovatnoću da se nasilje desi usled karakteristika koje se najčešće javljaju na individualnom, interpersonalnom (porodičnom) i na nivou zajednice. Kao važne **strukturne determinante** ovaj pristup prepoznaje ekonomsku nerazvijenost ili ugroženost, društvenu isključenost, siromaštvo i neravnopravnost, uslove koje karakterišu

¹⁰³ <https://www.unicef.org/serbia/publikacije/determinante-i-faktori-nasilja-nad-decom-u-srbiji>.

društveni sukobi, migracije, posebno prinudne i loše organizovane, izražene rodne nejednakosti, kulturološke faktore koji se ispoljavaju u različitim obrascima normi i vrednosti koje opravdavaju, tolerišu nasilje nad decom, diskriminatorne stavove prema deci iz marginalizovanih društvenih grupa, i sl.

Institucionalne determinante i faktori obuhvataju nedelotvorne instrumente koordinacije, identifikovanja i postupanja u slučajevima nasilja, slab sistem podrške biološkoj porodici, slabe mehanizme zaštite dece koja su svedoci porodičnog nasilja tokom pravosudnih postupaka, nedelotvornost centara za socijalni rad u reagovanju na nasilje nad decom, uključujući i najgore oblike dečjeg rada, neadekvatnost kadrova, nedovoljne stručne kapacitete i sl.

Faktori koji dolaze iz zajednice obuhvataju najčešće raširene stavove koji se odnose blagonaklono prema nasilju nad decom u formi zloupotrebe dečjeg rada, pojedine regionalne faktore koji utiču na specifične forme dečjeg rada, kao, na primer u poljoprivredi, slabe neformalne mreže društvene podrške, nizak socijalni kapital u zajednici i nizak nivo svesti o oblicima nasilja nad decom i eksploatacije dece.

Interpersonalni faktori rizika obuhvataju pre svega porodične faktore, poput frustracije u porodici zbog nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti, porodične disfunkcionalnosti, konzumiranje droga i alkohola, prisustvo psiholoških problema kod članova porodice, nisko obrazovanje roditelja, iskustvo nasilja, i sl.

Individualni faktori rizika se odnose na karakteristike deteta koje povećavaju šanse da će biti uključeno u dečji rad na ulici ili druge oblike eksploatacije, ali to najčešće zapravo nisu faktori rizika već posledice prethodno navedenih faktora. Ipak, oni imaju svoj dalji uticaj na rizike od eksploatacije i stoga i o njima treba voditi računa kada se preduzimaju mere prevencije i zaštite. Imajući u vidu njihovo poreklo, složenost strukturnih, porodičnih i drugih faktora, o ovom će se aspektu više govoriti u poglavlju o posledicama.

Nalazi u ovom poglavlju oslanjaju se primarno na građu prikupljenu analizom slučajeva prikazanih od strane centara za socijalni rad, intervju a i fokus grupnih diskusija sa decom korisnicima usluga svratišta i roditeljima, kao i sa osobama koje su u detinjstvu imale iskustvo rada na ulici, mada u pojedinim elementima oslanja i na zapažanja na osnovu posmatranja. U osnovi, nalazi istraživanja upućuju da su **faktori zloupotrebe dečjeg rada na ulici višestruki, kompleksni, dugotrajni, strukturalni i da je za njihovo otklanjanje potrebna vrlo odlučna, dobro organizovana i efektivna reakcija sistema prevencije i zaštite**. Istraživanjem nisu mogli jednako biti prikupljeni podaci za sve ove različite vrste faktora, ali se na osnovu dostupnih informacija može steći slika o najvažnijima. Pored toga, važno je razlikovati uzroke od determinanti, dok su prvi neposredni „izazivači“ pojave, drugi su manje snage, odnosno mogu je podsticati ali ne izazivaju neposredno ovu pojavu.

U ovom odeljku analiza će slediti različite tipove faktora, poput ekonomskih, socijalnih, psiholoških, stavova i normi, sa najvećim fokusom na porodicu, mada će deo pažnje biti posvećen i drugim sredinskim faktorima, poput zajednice i interpersonalnih odnosa sa osobama izvan porodice i vršnjacima. Porodica kao osnovna jedinica u kojoj deca zadovoljavaju potrebe, razvijaju se u skladu sa dostupnim resursima i podsticajima, bivaju zaštićena od različitih socijalnih rizika, jeste od primarnog značaja za formiranje predispozicija ka dečjem radu i angažovanja u dečjem radu na ulici. Međutim, treba imati u vidu da se kroz porodične uticaje prelamaju i širi strukturni faktori zajednice koji se pre svega odnose na socio-ekonomski položaj porodica, stepen i obrasce njihovog socijalnog isključivanja. Institucionalni faktori će biti analizirani u zasebnom poglavlju.

6.2.1 Ekonomski faktori

Deca i porodice uključene u istraživanje bez ostatka se mogu svrstati u najsiromašnije stanovništvo u Srbiji. **U ovim porodicama prisutan je izuzetno nizak radni intenzitet**. Vrlo često nijedan član domaćinstva nije zaposlen. Onda kada ima zaposlenih članova porodice, reč je uglavnom o neformalnim, povremenim poslovima sa velikim rizicima po zdravlje a malim zaradama. Svedočanstva dece i roditelja ukazuju najčešće na poslove prikupljanja sekundarnih sirovina, ili jednostavnog pretraživanja kontejnera u potrazi za stvarima koje se mogu prodati na buvljoj pijaci, rad na građevini, poslovi higijeničara, i sl. Jedna od najprestižnijih formi rada je zaposlenost u javnom komunalnom preduzeću koja, čini se, zaista pravi razliku u ekonomskoj situaciji porodice. Svedočenja roditelja i dece sa ovako zaposlenim članom pokazuju indikacije nižih nivoa deprivacije, a prisutna je i neka vrsta prestiža u iskazima zbog sigurnosti zaposlenja.

U porodicama iz istraživanja vrlo često je zaposlen samo jedan član - najčešće otac, dok su majke upućene na brigu o porodici i nemaju mogućnosti da rade kako zbog pritiska brige o često velikom broju dece i prisustvu male dece u porodici tako i zbog niskih obrazovnih postignuća. Opet, žene koje su zaposlene, imaju da priliku da rade tek povremeno, neformalno i najčešće na poslovima higijeničarki (ukoliko rade samostalno), ili jednostavno pomažu mužu u skupljanju sekundarnih sirovina.

Ovako nizak radni intenzitet i nepovoljni oblici zaposlenosti praćeni su izraženom deprivacijom u zadovoljenju potreba. Pored toga, informacije ukazuju na nedovoljno adekvatan pristup dostupnim merama podrške socijalne zaštite. I deca i roditelji svedoče o brojnim nezadovoljenim potrebama, počevši od nehigijenskih uslova stanovanja, loše ishrane, do nedostatka odeće, pribora za školu i sl. Informacije ukazuju da su često korisnici besplatnih obroka i drugih jednokratnih, višekratnih ili redovnih materijalnih davanja CSR. Uprkos slabim i jedva zadovoljavajućim egzistencijalnim uslovima, događa se da su tehnički iznad nivoa definisanog za kvalifikovanost za socijalnu pomoć, pa su od relevantnih institucija procenjeni kao porodica sa stalnim i sigurnim prihodima, koji ne odgovaraju kriterijumima za dobijanje socijalne pomoći (npr. otac dece zaposlen kod JKP Gradska čistoća, ali je u zatvoru zbog višestrukih prestupa). U izveštajima iz centara za socijalni rad se često ukazuje da se novac u ovim porodicama troši neplanski i neadekvatno.

► Iz upitnika popunjenih od strane stručnih radnika CSR

CSR 1: Porodica neplanski troši prihode koje imaju i ne umeju da upravljaju prihodima: neplanski troše novac, kupuju nepotrebne stvari: mobilne telefone, menjaju kartice, cigarete, brza hrana...

CSR 2: U porodici se prioriteti rashoda određuju na neodgovarajući način i postoji sumnja da su se prihodi porodice trošili na alkohol...

Dečji rad na ulici predstavlja jednu od strategija smanjenja siromaštva ili deo strategije opstanka porodice. Deca se, u okviru svojih porodica, posmatraju kao sasvim legitiman radni resurs koji može da doprinese (makar povremeno) poboljšanju izrazito nepovoljne ekonomske situacije porodice. Deca tu svoju ulogu prihvataju „prirodno“, jer se socijalizuju u porodici u kojoj se takva uloga podržava. Pored toga, šira zajednica, druge porodice u neposrednom okruženju i vršnjaci, takve uloge, takođe, obavljaju kao očekivane i uobičajene. Tokom intervju a i fokus grupa bili su prisutni narativi dece u kojima su ponosna, na izvestan način, što mogu da doprinesu porodičnom životnom standardu.

6.2.2 Socijalno-psihološki faktori: uticaj porodice i društvenih mreža¹⁰⁴

Informacije prikupljene istraživanjem ukazuju na izuzetno veliki značaj ovog skupa faktora, koji je toliko složen jer se u njemu prepliću i drugi faktori poput ekonomskih, socijalnih normi koje promovišu ili tolerišu različite obrasce ponašanja u vezi sa partnerstvom, roditeljskom ulogom, porodičnim odnosima i sl.

U upitnicima popunjenim od strane stručnih radnika CSR najčešće nema podataka o zloupotrebi alkohola ili drugih psihoaktivnih supstanci od strane roditelja, kao ni od strane dece. Retki registrovani slučajevi zloupotrebe alkohola su od strane očeva, i predstavljaju pre izuzetak nego pravilo. Takođe su retki slučajevi porodica u kojima su registrovani drugi oblici zavisnosti ili zloupotrebe (npr. kockanje).

Upadljiva je jaka međusobna umreženost unutar porodice i to najčešće između dece (braće i sestara) i eventualno dece i jednog od roditelja. Predstavnici CSR ukazuju da je u romskoj populaciji uobičajeno da pomažu jedni drugima unutar porodice i unutar romske zajednice, čemu se deca uče od najranijeg uzrasta. Starija deca čuvaju mlađu decu u porodici i komšiluku. Majka podstiče radne navike dece u smislu da deca moraju da pomognu da se donese voda, da se spremi krevet, da se pomogne oko nabavke drva, što deca rade od najranijeg uzrasta. Međutim, nalazi ukazuju da čak i kad postoji emotivna povezanost deteta i bar jednog roditelja, **nedostaje vaspitno usmeravanje**. Deca se drže zajedno, zaštitnički se ponašajući u odnosu na mlađu decu. Nesumnjivo je jak obrazac podržavajućeg stava između braće i sestara. Budući da se u vaspitanju često primenjuju nasilne metode disciplinovanja, deca reprodukuju isti model u procesu vaspitanja mlađe dece – uz viku, udaranje i sl.

¹⁰⁴ Srodničke, vršnjačke, susedske mreže i odnosi sa drugim ljudima u zajednici.

Na osnovu upitnika popunjenih od strane stručnih radnika CSR, zapaža se da **roditelji prevashodno usmeravaju svoje napore na obezbeđivanje egzistencije porodice, a malo ili nimalo na ranu senzornu, intelektualnu, obrazovnu, emocionalnu i socijalnu stimulaciju dece**, niti se stiče utisak da ovaj aspekt prepoznaju kao relevantan u odnosu sa decom. Roditeljsko ogledanje dečjih emocija i razgovor o njima, koje je od izuzetnog značaja za opšti emocionalni razvoj dece, a posebno sposobnost doživljavanja, prepoznavanja, izražavanja i kontrole emocija kroz ceo život, gotovo potpuno izostaje u porodicama obuhvaćenim CSR upitnicima. Pored toga, vaspitanje se najčešće odvija kroz kritiku, kaznu (često fizičku), vređanje i slično, dok su pozitivni vaspitni principi daleko ređi.

► **Iz upitnika popunjenih od strane stručnih radnika CSR**

CSR 1: O emocijama se u porodici ne govori, niti se roditelji bave emocijama svoje dece na takav način da ih ohrabruju da o njima pričaju, da prihvataju sve emocije a naročito negativne.

CSR 1: Ohrabrivanje od strane roditelja kao sredstvo za izgradnju samopouzdanja kod ovog dečaka je izostalo. Roditelji su više kritički usmereni na dečaka, ne veruju mu, izražavaju sumnju pa on ne veruje da može bolje rezultate da postiže u školi, nema pozitivno mišljenje o sebi, misli da ne vredi da se trudi jer neće uspeti. Nema kapaciteta da bude skoncentrisan i pažljiv u školi.

Podaci prikupljeni kroz upitnike koje su popunjavali stručni radnici CSR ukazuju da **ponašanja roditelja na višestruke načine deluju kao faktori koji „guraju“ decu prema dečjem radu**. Roditelji često ne vide prošnju kao nešto loše. Ilustrativni su primeri iz evidencije pojedinih CSR. U prvom slučaju socijalni radnik ističe da „majka zna da to ne sme da radi [da podstiče decu na prosjačenje], ali ne razume zašto je to rizik za decu.“ U drugom slučaju, socijalni radnik navodi da „majka govori o prošnji dece kao o nečemu najnormalnijem, ne vidi zašto deca ne bi trebalo da budu na ulici i prose, budući da je u njenom sistemu etičkih vrednosti to nešto što ne šteti drugima i nikome ne donosi zlo, a prihvaćeno je u sredini u kojoj živi.“

Dokumentacija CSR o deci koja rade na ulici ukazuje na slabu umreženost i povezanost sa osobama izvan uže porodice, uključujući i druge srodnike (sa kojima su često u svađi ili su prekinuli kontakte). Opisi „slučajeva“ dece iz evidencije CSR ukazuju da i ukoliko postoji povezanost sa osobama van najužeg porodičnog kruga, to su najbliži rođaci iz neposrednog okruženja, sa kojima neretko deli životni prostor. Suživot na istom prostoru najčešće nije garancija da se među srođnicima razvija odnos podrške, već je češće to faktor dodatne nestabilnosti porodice. Često se u intervjuima naglašava da „niko od srodnika nije motivisan za brigu o deci“, pa čak ni starija braća i sestre kada zasnuju svoju (uglavnom vanbračnu) zajednicu i odvoje se od primarne porodične grupe. Informacije ukazuju da porodice često imaju veću podršku od suseda (ukoliko žive u naselju) nego od srodnika.

Deca koja žive u romskim naseljima u kojima ima više porodica sličnih karakteristika, češće su u kontaktu sa vršnjacima, a svi članovi zajednice upućeniji su jedni na druge. U takvim naseljima, ima više međusobne saradnje i podrške između porodica, ali i više sukoba i konflikata. Ispitanici koji žive u romskim naseljima, manje ukazuju na iskustva diskriminacije nego oni koji žive u izolovanim objektima van romskih naselja.

► Iz intervjua sa decom koja rade na ulici

ISPITIVAČICA: ... A kakvo je društvo, jesu ti ok drugari iz škole? S kim se više družiš, da li sa ovima iz naselja i sestrama ili sa društvom iz škole?

ISPITANICA: Sa naselje i sa sestrama.

...

ISPITANICA: Oni [deca u školi], samo se... videli su me jednom i samo se smeju u školi, kažem nek se smeju, bolje da idem da radim nego kradem. I oni se smeju zato što ja taj posao radim, kažem Mi od toga zaradimo, od toga jedemo i oni se smeju. Posle razredni kaže Nemoj da se smejete, boje da ide da radi nego da ide negde drugde.

Devojčica (14 god) koja radi na ulici

ISPITIVAČ: A reci mi, kada nađeš vremena za druženje? Druženje je važno u tvojim godinama.

ISPITANIK: Kako da Vam kažem, nalazim i druženje, naiđem nekako kad dođem iz škole, ne idem ja odmah po kontejnerima, nego malo se družim sa njima.

ISPITIVAČ: Sa drugarima iz škole? Je li imaš drugare iz škole?

ISPITANIK: Imam iz škole.

ISPITIVAČ: Je li se družite sa tobom? Jesu li dobri drugari?

ISPITANIK: Da da da. Ne idem ja odmah u kontejner kad dolazim iz škole, družim se malo sa drugarima, taman igramo malo fudbal i onda ja polako kažem Moram ja da idem i uzimam biciklu i idem dalje mojim poslom.

ISPITIVAČ: A kaži mi, jesi nekad bio kod nekog drugara iz škole, kod kuće?

ISPITANIK: Jesam.

ISPITIVAČ: Jesi, bio si?

ISPITANIK: Da.

ISPITIVAČ: Jeste igrali možda nešto tamo, Sony ili kompjuter?

ISPITANIK: Igrali smo fudbal u njegovom dvorištu.

Dečak (12 god) koji radi na ulici

6.2.3 Stavovi i norme u vezi sa dečjim radom

Roditelji često smatraju uključivanje dece u rad pozitivnim doprinosom dečjem razvoju i pravilnim usmeravanjem.

Roditelji svoja iskustva, uverenja, kao i zablude koje donose iz svog odrastanja unose u roditeljske uloge. Roditelji koji i ne podstiču direktno rad dece, često su prinuđeni da decu vode sa sobom kada idu u sakupljanje sekundarnih sirovina, jer nemaju kome da ih povere, tako da su deca (posredno) uključena u aktivnosti roditelja kao pasivni posmatrači, ali takođe na mestima neadekvatnim za njihov uzrast. „Dete na osnovu svakodnevnih, ponavljanih iskustava sa majkom, postepeno gradi unutrašnju predstavu o sebi i o njoj. Sklapa sliku na osnovu detalja koji se ponavljaju. U odnosu na majčinu responzivnost na njegove signale, njenu dostupnost i osetljivost za njegove potrebe, dete gradi sliku o sebi kao biću manje ili više dostojnom majčine pažnje i sliku o majci kao osobi koja je tu ili nije tu kada mu je potrebna. Unutrašnji modeli reflektuju očekivanja deteta o sopstvenom ponašanju i verovatnom roditeljskom ponašanju u različitim situacijama. Reč je o operativnim modelima sebe i značajnih drugih, zasnovanim na istoriji zajedničkih odnosa. U odnosu na ove sheme dete se adaptira, prilagođava svoje ponašanje ne bili od značajnih drugih dobilo ono što mu je neophodno za rast i razvoj: pažnju, kontakt, sigurnost.“¹⁰⁵

Deca uglavnom izveštavaju da ih roditelji ne prisiljavaju na rad na ulici, ali da su upoznati sa tim gde su i šta rade. U ređim slučajevima, roditelji instruiraju ili čak primoravaju decu na prošnju, ili deci „predlažu“ da porodici doprinesu, sve pod opravdanjem „zarade za porodično dobro“. Kada detetu roditelj „predloži“ da treba da uradi nešto što je po proceni roditelja dobro, to za dete više nije „predlog“, već nešto što mora da uradi da bi bilo voljeno (iako to nikada ne mora biti glasno izrečeno kao uslov), samim tim manje-više nezavisno od načina na koji je zahtev/predlog plasiran, za dete to

¹⁰⁵ Stefanović Stanojević T. (2012). Afektivna vezanost i porodični odnosi, Centar za primenjenu psihologiju.

predstavlja emocionalni imperativ. Roditelji se izjašnjavaju da prepoznaju rizike, ali su u odnosu na njih pasivni (čak i kada znaju da deca mogu biti ugrožena na ulici). Svoju pasivnost i nemoć da decu zaštite od rizika rada na ulici skloni su da pravdaju lošim materijalnim položajem i diskriminacijom koju trpe zbog svog etničkog statusa.¹⁰⁶

Tokom razgovora sa roditeljima primećen je i stav da je angažovanje dece u radu dobro jer se time deca angažuju u produktivnim aktivnostima umesto da „gluvare“ i izlažu se rizicima od uključivanja u škodljive aktivnosti, poput konzumiranja supstanci, krađa ili drugih oblika neprihvatljivih aktivnosti.

► Iz upitnika popunjenih od strane stručnih radnika CSR

CSR 1: Otac povremeno vodi najstarijeg sina sa sobom kada sakuplja sekundarne sirovine, kako on kaže više da mu pravi društvo. Dečak voli da pomaže ocu i ide sa njim....

► Iz fokus grupne diskusije sa očevima

ISPITIVAČ: Jeste li i vi tako pomagali svojim roditeljima pa se to negde prenosi? Tako vaspitavate decu, tako ih učite da se ponašaju ili vas je prosto muka naterala sada da morate da, da nekako tražite od dece da vam pomažu jer ne možete drugačije da završite sve obaveze?

ISPITANIK: Nije, to je od roditelja, mi smo tako pomagali sa njima, pa i deca sada. Sad ja ih navikavam da, za svoje da imaju, da danas sutra neću da budem, a oni će i dalje da znaju nešto. Koliko god može da pomognu meni u kući. Tako sutra kad imaju svoju porodicu i to da bi znali nešto, a a ne da, ne znaju da zakucaju ekser jedan.

Otac deteta koje radi na ulici, učesnik FGD

Međutim, prisutni su i drugačiji primeri. Pojedini roditelji su izrazili stavove kojima se oštro protive uključivanju dece u rad na ulici i odlučni su u nameri da prekinu ove višegeneracijske modele uključivanja dece u rad na ulici (bilo samostalno ili zajedno sa roditeljima).

► Iz fokus grupne diskusije sa očevima

ISPITANIK 1: Ovaj David, stariji sin se uhvatio sa nekog iz doma, sa nekog dečaka i sa njega pravi...

ISPITIVAČ: Ne znate iz kog doma?

ISPITANIK 1: Ne znam. I sad, jedva sam ga smirio, super što dolazi ovde (u Svratište). Malo s mene po kontejnerima. ... od dosade ide tamo vamo, a kad imaš obaveze onda ne može. On mora da se odmara da bi sutra bio spreman za posao. Ovako ništa.

ISPITANIK 2: Meni ovaj deca ...to je što su je uvalili sa tog dečka, što sam vam rekao to malopre, prosili, znači krali, ne znam ni ja šta su sve radili ... begaju iz kuće, idu svuda, prosili čak, ... znači meni nije bilo dobro kada sam to čuo.

Očevi dece koja rade na ulici, učesnici FGD

¹⁰⁶ Većinu učesnika ovog istraživanja činili su deca i roditelji koji su pripadnici Romske nacionalne manjine.

► Iz fokus grupne diskusije sa majkama

ISPITANICA 1: Ne kod nas deca više prosu, da ti kažem. Ja sam odrasla bez oca, imam oca, kao da ga nemam, bez majke, i ja sam prosila, kad smo bili to...sam bila. I ne bih želela nikad moj sin da prosi, nikada da prođe šta sam ja prošla u životu, neću. Ja sam rekla, ne znam šta bih ...kad bi moj sin prosio. Ne znam, teško mi, ...neka znaš ona, teško mi je. Kad kaže moj sin da prosi, ja ću da umrem. Ja zaplačem ceo noć.

ISPITANICA 2: Ja sam rekla sebi, još kad sam bila prvi put trudna, neće moja deca proći tako. Ne, ja ću kopati, saditi, prositi, sve što treba, ali će moja deca završiti školu. I osnovnu i srednju. A to što će oni da biraju, to me apsolutno ne interesuje. Apsolutno me ne interesuje da li će oni ovaj zanat, da li ne, (odrasla).

Majke dece koja rade na ulici, učesnice FGD

6.3 Posledice angažovanja dece u radu na ulici

► Ključni nalazi

- Posledice uključivanja dece u rad na ulici su dalekosežne u smislu razvojnog potencijala dece, isključivanja iz obrazovanja, razvoja kvalitetnih socijalnih odnosa, te psihološkog i socijalnog blagostanja.
- Zanemarivanje obrazovanja ili rano napuštanje školovanja je jedna od ključnih posledica angažovanja dece u radu na ulici.
- Odrastanje u nepovoljnim uslovima dovodi do formiranja određenih karakteristika dece koje su pogodne za ulazak ili redovno angažovanje u dečjem radu i životu na ulici. Kod dece obuhvaćene uzorkom nije formiran pozitivan sistem vrednosti, odnosno etičke norme koje bi negativno evaluirale prosjačenje, činjenje krivičnih dela i različite oblike asocijalnog ponašanja.
- Kod izvesnog broja dece opisane u upitnicima od strane stručnih radnika CSR uočena je, pored poremećaja ponašanja i pojava psihopatoloških odstupanja: enureza, mucanje, poremećaj pažnje, zaostajanje u intelektualnom razvoju; vaspitno su i edukativno zapuštena.
- U slučajevima disfunkcionalnih porodica, konfliktnih porodičnih odnosa, deca ostaju bez prave zaštite, nege i vaspitnog usmeravanja, potrebne da bi se kod njih formirao emocionalni balans i stabilna ličnost.
- Kod pojedine dece iz popunjenih upitnika od strane stručnih radnika CSR, registruje se i odsustvo empatije i potrebe za povezivanjem sa drugima, te oskudni socijalni odnosi sa vršnjacima koji su značajni za razvoj deteta.

Posledice angažovanja u radu na ulici su dalekosežne i njih je potrebno posmatrati u sklopu kompleksnog spleta posledica uslova života opisanih u ključnim aspektima u prethodnom delu. Dečji rad je deo načina vaspitavanja i socijalizacije dece u porodicama na društvenim marginama u kojima je, kako je opisano, dečji rad u velikoj meri shvaćen kao legitimna strategija opstanka porodica koje su suočene sa ekstremnom deprivacijom. Stoga dečji rad, zajedno sa drugim praksama odrastanja, ima dalekosežne posledice po razvojne potencijale dece, njihove životne aspiracije, vrednosti i ambicije. Uključivanje dece u dečji rad na ulici, posebno u dužem periodu i redovno, vodi njihovom isključivanju iz obrazovanja, smanjuje šanse da ostvare društvene veze sa vršnjacima izvan neposrednog okruženja, koji mogu predstavljati važan socijalni kapital. Kao oblik eksploatacije i zanemarivanja ima i dalekosežne posledice po fizičko i mentalno zdravlje dece.

6.3.1 Posledice po obrazovanje

Zanemarivanje obrazovanja ili rano napuštanje školovanja je jedna od ključnih posledica angažovanja dece u radu na ulici. Istovremeno, njihova slaba integrisanost u obrazovani sistem predstavlja „push“ faktor koji doprinosi da se deca pre odlučuju za rad/boravak na ulici nego boravak u školi. I pored inkluzivnog obrazovanja, neka deca i dalje osećaju da su diskriminisana u školi i manje vredna u odnosu na svoje vršnjake, što je jedan od razloga zašto neredovno pohađaju školu i beže u sredinu u kojoj osećaju da su ravnopravni sa drugima.

► Iz fokus grupne diskusije sa dečacima

ISPITANIK 1: Ovde kad idem u školu, uvek idem u školu, ne daju mi baš da pišem, samo daju da crtamo i ništa ne naučim kako treba.

ISPITIVAČ: Aha. Uglavnom crtaš nešto, a?

ISPITANIK 1: Da. Crtam, bojim.

ISPITIVAČ: Ne radiš isto što i ostali?

ISPITANIK 1: Da.

ISPITIVAČ: To te nerviralo, a?

ISPITANIK 1: Pa da, i tako sam, bilo mi dosadno i tako sam morao da bežim s časa. Tri puta sam pobeg'o s časa.

ISPITANIK 2: Kako laže, osamnaest puta.

ISPITIVAČ: Dobro, dobro, ali znate i sami mora da se završi škola da bi se nešto radilo.

ISPITANIK 1: Ali nekad u školu jako je dosadno.

Dečaci koji rade na ulici, učesnici FGD

Deca su često nezainteresovana za školovanje, pa ili školu pohađaju neredovno i nezainteresovano (a škole ih ipak upišu u naredni razred) ili napuštaju školovanje. Informacije dobijene na osnovu popunjenih upitnika od strane stručnih radnika CSR, kao i intervju sa roditeljima, ukazuju na to ili da se obrazovanje ne valorizuje dovoljno, pa se kod dece ne stvara podsticaj za obrazovana postignuća, ili se prepoznaje vrednost obrazovanja i ukazuje na prakse podsticanja dece da redovno idu u školu, ali su drugi uticaji snažniji. Tako se u teškoj materijalnoj svakodnevici deca ipak angažuju u dečjem radu, nekada zbog toga propuste i školu, ne posvećuje se dovoljno pažnje njihovim školskim obavezama i sl. Među decom korisnicima usluga CSR, dokumentacija ukazuje da su oba roditelja najčešće bez završene osnovne škole (ili samo sa završenom, redovnom ili specijalnom, osmogodišnjom školom). Deci mogu vrlo malo ili nimalo da pomognu oko obrazovanja, tako da i ona deca koja imaju interesovanje za školu, samostalno savladavaju školske obaveze onako kako mogu da se snađu i koliko razumeju. U popunjenim upitnicima CSR ukazuje se da deca i ne pokazuju autentično interesovanje za školu, niti uviđaju značaj školovanja. Kada roditelji podstiču svoju decu da idu u školu, to je često motivisano primanjem određenih vrsta socijalne pomoći na koju imaju pravo ukoliko je dete redovan učenik (novčana socijalna pomoć i dečji dodatak).¹⁰⁷

Slika je nešto drugačija kod dece koja su učestvovala na FGD, što ne čudi imajući u vidu da su, uz ostale slične životne uslove, bila podržana uslugama Svratista. Kod ove dece se primećuje makar deklarativno prepoznavanje važnosti škole, bežanje iz škole se vidi kao negativna pojava, ali veliku ulogu u njihovim mogućnostima da odgovore na školske obaveze igra upravo Svratiste od koga dobijaju redovnu podršku u obezbeđivanju školske opreme, izrade domaćih zadataka i sl.

6.3.2 Razvojne i psihološke posledice po decu

Iako se na površini (i to je najčešće prisutno u dostavljenim upitnicima koje su popunjavali stručni radnici CSR) individualne karakteristike vide kao uzroci rada i života na ulici, reč je pre svega o tome da su individualne karakteristike dece zapravo posledice prethodno opisanih strukturnih i socijalno-psiholoških uslova u kojima odrastaju, koje dalje mogu voditi ka podsticanju dece na dečji rad na ulici ili sprečavanju izlaska iz takve situacije. Dakle, **odrastanje u prethodno opisanim**

¹⁰⁷ Zakon o socijalnoj zaštiti, član 85.

uslovima, dovodi i do formiranja određenih karakteristika dece koje su pogodne za ulazak ili redovno angažovanje u dečjem radu i životu na ulici koje se vremenom učvršćuju i što je uzrast stariji, teže se menjaju. Zbog prošnje ili skitnje, deca opisana u upitnicima su u više navrata institucionalno zbrinuta, ali se uglavnom ne adaptiraju na domski smeštaj, već veoma brzo samoinicijativno napuštaju domski smeštaj i odlaze nekom članu uže ili šire porodice (ukoliko postoji bliža emotivna veza sa nekim od njih), ili se vraćaju na ulicu. U slučajevima krađa, deca su već više puta obuhvaćena merama CSR, od pojačanog nadzora, do smeštaja u vaspitno-popravnim ustanovama.

Opisi socijalnih radnika ukazuju da većina dece ima potrebu da se dopadne odraslim osobama sa kojima komunicira. Osim moguće manipulativnosti, potreba da se pokažu kao zreli, poslušni, saradljivi ili nešto drugo pozitivno, ide od potrebe za pohvalom, prihvaćenošću i pozitivnom validacijom koja je prirodna. Deca opisana u upitnicima CSR ukazuju na snižene ambicije za obrazovanjem i prihvatanje načina života koji su do sada iskusila, obeleženog deprivacijom i isključenošću iz šire zajednice. Stigmatizacija, isključivanje i socijalna distanca u odnosu na širu zajednicu doprinose da osećaju nepoverenje prema osobama izvan neposredne socijalne zajednice i osećaju se relativno sigurno u niši u kojoj su naučili da obitavaju a u koju spada i rad na ulici.

Nalazi na osnovu popunjenih upitnika koje su popunjavali stručni radnici CSR dalje ukazuju da **kod dece obuhvaćene uzorkom nije formiran pozitivan sistem vrednosti**, odnosno etičke norme koje bi negativno evaluirale prosjačenje, činjenje krivičnih dela i različite oblike asocijalnog ponašanja. Razlog za to su etičke norme koje se usvajaju socijalizacijom, počevši od uloga roditelja. Podaci ukazuju da su očevi dece iz evidencije CSR često bili, ili su aktuelno, na odsluženju kazne zatvora zbog nasilja u porodici i/ili drugih krivičnih dela, često ponavljanih. Informacije ukazuju i na druge članove porodice koji su boravili u vaspitno-popravnim ustanovama ili zatvoru. Potpuno odsustvo očeve figure, koje se registruje u mnogim primerima iz popunjenih upitnika, uskraćuje decu za deo roditeljske pažnje tokom odrastanja, a lični primeri očeva sa ranije opisanim iskustvom predstavljaju neadekvatne uzore („role modele“) za decu. Kao posledica, u dokumentaciji CSR se često ukazuje na nedostatak granica u ponašanju, agresivno ponašanje, nemogućnost diferenciranja prihvatljivog od neprihvatljivog ponašanja, nedovoljne socijalne veštine i dr.

► Iz upitnika popunjenih od strane stručnih radnika CSR

CSR 3: Kod mlade osobe nije formiran pozitivan sistem vrednosti, niti postoji otklon prema asocijalnim obrascima ponašanja. Maloletni Jovan razume značenje društveno nepoželjnih aktivnosti i njihove povezanosti sa mogućnostima zakonskog sankcionisanja, ali ne prepoznaje razliku koja se tiče broja, vrste i težine izvršenih dela shodno čemu je bilo izvesno očekivati recidiv u vršenju krivičnih dela.

Pored toga, **porodična dinamika nije pogodna za odrastanje i razvoj.** Između roditelja veoma često postoje sukobi, razmirice, svađe, nasilje. Nasilje u odnosima, gruba komunikacija i grube vaspitne metode, kod roditelja koji su obuhvaćeni upitnicima CSR, bazirani su takođe na njihovim ličnim iskustvima u porodicama iz kojih potiču. Transgeneracijski modelovani, obrasci ponašanja u porodici najčešće se repliciraju sa manjim ili većim odstupanjima, zavisno od toga šta oba roditelja „unesu“ od svog psihološkog nasleđa u partnerski odnos i odnos roditeljstva, u kombinaciji sa konstitucionalnim faktorima svakog deteta i životnim okolnostima koje mogu da ublaže, ali i dodatno pojačaju, faktore koji su već ozbiljno uslovljeni osobinama ličnosti roditelja izgrađenim kroz njihovo odrastanje.

Posledice su da **deca ostaju bez prave zaštite, nege i vaspitnog usmeravanja, potrebne da bi se kod njih formirao emocionalni balans i stabilna ličnost.** Ono što u većini slučajeva posebno nedostaje (a na formiranje ličnosti ostavlja trajne posledice) je validacija, potvrda sopstvene vrednosti koje dete dobija kroz izraze prihvatanja, pohvale i kritičko odobravanje roditelja (ukoliko roditelj nekritično prihvata i „brani“ dete u situacijama kada je to neopravdano, dete opet ne dobija pravi referentni okvir za to šta treba, a šta ne treba da radi). Budući da potrebne smernice ne dobija, ili ne dobija na adekvatan način od roditelja, svoj referentni okvir formira od braće i sestara (najčešće isto tako neadekvatno usmerenih), ili na osnovu ličnog nezrelog sistema vrednosti i zaključivanja koje sadrži mnoge greške samim tim što se zasniva na takođe nezrelom povezivanju uzroka i posledice (npr. „u redu je prositi, tako obezbediš novac i hranu za porodicu“).

Posle ili u toku dugogodišnjih partnerskih i porodičnih razmirica, u velikom broju slučajeva sledi privremeno ili trajno napuštanje dece od strane majke ili oca kod drugog roditelja ili babe i dede, sa odsustvom daljeg interesovanja za sudbinu dece. Nekada je, najčešće posle čitavog ovog navedenog niza okolnosti za decu na svaki način deprivirajućeg ponašanja roditelja, koje godinama traje, nebriga ili zlostreba dece toliko ekstremna da dolazi i do lišavanja roditeljskog prava, ili se deca jednom ili više puta zbrinjavaju preko mehanizama privremenog starateljstva. U ređim slučajevima, roditelji ne samo da su ispoljavali nedovoljnu zainteresovanost i doslednost, već je registrovana zlostreba deteta od strane oca, radi ostvarivanja materijalne dobiti podvođenjem i naplaćivanjem za seksualne usluge svoje kćeri.

Roditelji su, kao modeli za identifikaciju, vrlo važni. Većina dece je opisana u upitnicima od strane stručnih radnika CSR kao emocionalno adekvatna i topla, odnosno sa jasno izraženom potrebom za emocionalnim razmenama, što je i suština dečjih razvojnih potreba. Tzv. „nezahtevni“ roditelji su nedovoljno prisutni u dečjem vaspitanju i razvoju, sa karakterističnim ili previše popustljivim (nepreuzimanje odgovornosti) ili zanemarujućim stavom (odbacivanje) u odnosu na decu. I jedni i drugi praktično decu prepuštaju spoljašnjim uticajima, odnosno formiranju njihovih ličnosti i osobenosti situacionim faktorima. Ovo dalje utiče na njihove sposobnosti prilagođavanja na vaspitne i obrazovne ustanove sa kojima se sreće kroz odrastanje. Ni previše popustljiv, ni zanemarujući stil (i jedan i drugi karakteristični po nedovoljno dobrom postavljanju granica), detetu ne daju dobru osnovu za kasnije prilagođavanje na zahteve ustanova društva.¹⁰⁸

► **Iz upitnika popunjenih od strane stručnih radnika CSR**

CSR 3: Majka verbalno ukazuje na značaj obrazovanja kod dece, ali u realnom životu nema dovoljan uticaj na to da deca redovno pohađaju školu.

CSR 1: Dečak je dosta aktivan, stalno u pokretu i zna da bude tvrdoglav i ne poštuje ograničenja od strane majke. Oca se boji i kada mu nešto zabrani on to poštuje. Majka zna u takvim situacijama da ga brani i opravdava a i sama je svesna da to nije dobro... Majka je ta koja decu podstiče da idu u školu ali ne insistira na redovnosti i zna i da opravdava njihovo odsustvo bolešću. Prezaštitnički se odnosi prema deci. Verbalno ističe važnost škole ali ne zna kako niti stimuliše decu da redovno idu i izvršavaju obaveze...

Kod izvesnog broja dece opisane u upitnicima koje su popunjavali stručni radnici CSR, pored poremećaja ponašanja, uočava se i pojava psihopatoloških odstupanja poput enureze, mucanja, poremećaja pažnje, zaostajanja u intelektualnom razvoju. Među poremećajima ponašanja, najuočljivije je konfliktno i impulsivno ponašanje. U tom istom okviru, javlja se i nedovoljna svest o rizicima. Ono je posledica zanemarivanja od strane roditelja i nedovoljne emocionalne investiranosti roditelja u dete, koja kao posledicu ima hronično podignuti nivo uznemirenosti i razdražljivosti deteta, koje nije u stanju da ovlada smirivanjem sopstvene napetosti, posebno u situacijama koje su kompleksnije i podrazumevaju viši nivo emocionalne zrelosti. U slučajevima emocionalne depriviranosti, deca su sklona da fizičku bliskost traže i na neodgovarajući način, sedajući u krilo i skoro nepoznatim osobama, dodirujući ih forsiraju telesnu bliskost koja im za razvoj nedostaje.

¹⁰⁸ Matejević, M., Milošević, B. (2015). Vaspitni stil roditelja i adaptacija dece na predškolsku ustanovu, https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2015/download/1406_237a291dc073dc19bf8fc2c1c03aa83e.

► **Iz upitnika popunjenih od strane stručnih radnika CSR**

CSR 4: Devojčica se inače lako zbližava i vezuje za druge ljude, poznate i nepoznate... dodiruje ih, miluje, grli... to je previše izraženo...

Uočava se neistrajnost u zadacima, povezana sa deficitom pažnje. Više puta se u opisu dece navode razvijene socijalne sposobnosti, radi ostvarivanja sekundarne dobiti (podilaženje, ulagivanje u kontaktu i sl). „Preterana samostalnost“ kod neke od ove dece tumači se kao posledica nemogućnosti da se oslone na starije autoritete – obično se opisuju kao snalažljiva i manipulativna. To se odnosi na ograničeni repertoar situacija i dnevne rutine, dok je veći broj novih i za njih nepoznatih situacija teren na kome pokazuju manjak socijalnih veština.

Iz popunjenih upitnika se uočavaju i druge psihološke i razvojne posledice kod dece angažovane u radu na ulici, kao što su nedostatak empatije koji se povezuje sa nesposobnošću razvijanja privrženosti i bližih veza, naročito sa osobama van užeg porodičnog kruga; anksioznost koja se tumači kao posledica nedovoljno uspostavljene emocionalne sposobnosti neutralizacije i mentalizacije, koju majka u prvim mesecima i godinama života, detetu prenosi kroz nežan emocionalni odnos; snižena tolerancija na frustraciju i sklonost agresivnom i antisocijanim ponašanjem. Pored toga, upitnici pokazuju da postoje i nerazvijene higijenske navike kod dece, u manjoj ili veoma izraženoj meri, i one koreliraju sa higijenskim navikama porodice, pa i čitavog naselja.

► 7. Institucionalni odgovor na zloupotrebu dečjeg rada na ulici

U ovom poglavlju opisan je sistem odgovora na zloupotrebu dečjeg rada na ulici onako kako on funkcioniše u praksi. Cilj je da se ukaže na izazove i probleme sa kojima se suočavaju institucije i profesionalci zaposleni u ovom sistemu u kontekstu njihovih uloga u sprečavanju ili zaštiti dece od ovog oblika zloupotrebe dečjeg rada. Iako je brza procena nastojala da prikupi informacije o radu svih relevantnih institucija iz sistema odgovora na zloupotrebu dečjeg rada na ulici, ipak se u središtu pažnje našao sistem socijalne zaštite sa svojim osnovnim jedinicama – centrima za socijalni rad, koji predstavljaju centralne stubove sistema prevencije i zaštite.

Sistem odgovora na dečji rad na ulici ostavlja u celini utisak kolebanja između punitivnog i preventivno-zaštitnog odgovora. U celini, sistem ostavlja utisak nesistematskog pristupa i parcijalnog odgovora različitih institucija čiji rad nije u dovoljnoj meri usklađen, i koje, pored slabe preventive, nemaju ni dovoljno obuhvatne i efektivne aktivnosti zaštite. Delovanje pravosudnog sistema često je efikasnije nego sistem socijalne zaštite, što ostavlja utisak da je punitivna reakcija efikasnija od preventivno-zaštitne.

7.1 Prevencija

► Ključni nalazi

- Iako zaposleni u institucijama iz sistema prevencije i zaštite u praksi prepoznaju slučajeve zloupotrebe dečjeg rada na ulici, izostaje njihovo dublje poznavanje ove pojave kao zasebne, specifične pojave koja traži i specifično postupanje.
- Aktivnosti prevencije nisu redovne, sistematske i dovoljno obuhvatne.
- U pojedinim lokalnim sredinama, kontinuirani rad različitih sektora na integraciji marginalizovanih grupa pokazuje odlične efekte. Na primer, saradnja između obrazovnih ustanova i nevladinih organizacija u radu sa odraslima koji su napustili osnovnoškolsko obrazovanje ima direktan efekat na smanjenje napuštanja obrazovnog procesa od strane njihove dece.
- Mediji nemaju adekvatnu ulogu u prevenciji, ne informišu građane o tome kako da prepoznaju i kome da prijave dečji rad na ulici.

Svest o specifičnostima zloupotrebe dečjeg rada na ulici nije dovoljno prisutna kod zaposlenih u institucijama iz sistema prevencije i zaštite, a aktivnosti prevencije nisu redovne, sistematske i dovoljno obuhvatne. Iako predstavnici sistema socijalne zaštite, policije, prepoznaju pojavu dečjeg rada na ulici, informacije prikupljene tokom brze procene ukazuju da poznavanje pojave zloupotrebe dečjeg rada na ulici nije sistematsko, utemeljeno, te da profesionalci iz različitih institucija u sistemu odgovora imaju više usputna i parcijalna saznanja. Tokom radionice sa predstavnicima centara za socijalni rad stručni radnici nisu pokazali jasno prepoznavanje i razumevanje pojave zloupotrebe dečjeg rada na ulici, kao ni jasne ideje na koji način bi se mogla unaprediti prevencija ove pojave. Problem dečjeg rada na ulici stručni radnici u sistemu socijalne zaštite više shvataju kao deo šireg kompleksa problema porodica koje se suočavaju sa višestrukim izazovima, poput siromaštva, disfunkcionalnosti, nasilja, zanemarivanja dece. Ovakva percepcija dečjeg rada sasvim je opravdana, jer se on ne može razumeti bez razumevanja porodičnog i šireg konteksta u kome nastaje i odvija se, ali je, sa druge strane, potrebno dublje i sistematsko poznavanje ove pojave kao zasebne, specifične pojave koja traži i specifično postupanje. Tokom radionica bio je iskazan i stav da je prioritet raditi na drugim problemima sa kojima se ova deca i njihove porodice suočavaju, poput savetovanja vezanog za nasilje nad decom ili nasilje u porodici, socijalnu pomoć porodici, te kada se ovakvi problemi reše, nestaće spontano i dečji rad na ulici. Takav stav, zapravo, ukazuje na nedovoljno prepoznavanje specifičnosti dečjeg rada na ulici unutar kompleksa nepovoljne socijalno-porodične situacije, a stoga i propuštanje da se on adekvatno targetira odgovarajućim merama.

► **Iz tematske radionice sa stručnim radnicima odabranih CSR**

„Možda smo i prepoznali u nekom trenutku [pojavu dečjeg rada na ulici], ali ništa naročito nismo preuzeli po tom pitanju.“

Stručna radnica CSR

Tokom razgovora sa stručnim radnicima iz sistema socijalne zaštite ukazano je da je potrebno unaprediti prevenciju, kao i da to podrazumeva pre svega rad sa roditeljima, podršku porodici i podršku deci kojoj je potrebno usmeravanje i ukazivanje na štetnost rada na ulici. Istaknuta je vrlo pozitivna preventivna uloga porodičnog saradnika, usluge koja je dala dobre rezultate, ali je, nažalost, ukinuta jer je bila projektnog karaktera i nije inkorporirana u redovan sistem socijalne zaštite. Ukazano je, takođe, da su kapaciteti centara za socijalni rad da rade na prevenciji izuzetno mali, pošto je u uslovima nedovoljnih ljudskih resursa uvek prioritet „gašenje požara“, odnosno fokusiranje na visoko rizične situacije i probleme.

Prema iskazima stručnih radnika centara za socijalni rad, teško je odabrati metod rada sa decom angažovanom u radu na ulici, stalno se suočavaju sa dilemama da li odabrati represivne mere ili pružati samo savetodavne usluge i raditi na prevenciji, ili koristiti sve mogućnosti koje su dostupne.

U pojedinim lokalnim sredinama, kontinuirani rad različitih sektora na integraciji marginalizovanih grupa pokazuje odlične efekte. Tako, na primer, saradnja između obrazovnih ustanova i nevladinih organizacija u radu sa odraslima koji su napustili osnovnoškolsko obrazovanje ima direktan efekat na smanjenje napuštanja obrazovnog procesa od strane njihove dece. Programi podrške porodicama sa decom takođe doprinose boljoj integraciji dece u obrazovni sistem i postizanju boljih rezultata, a samim tim i povećava motivaciju za ostajanjem u školi i završetkom škole.

Mediji nemaju adekvatnu ulogu u prevenciji, ne informišu građane o tome kako da prepoznaju i kome da prijave dečji rad na ulici. Tokom razgovora sa predstavnicima CSR više puta je istaknuto da bi važnu ulogu u prevenciji trebalo da imaju mediji koji imaju doseg do najširih krugova stanovništva. Oni bi trebalo da rade na podizanju svesti o tome šta sve spada u dečji rad na ulici, šta je poreklo toga i kome ga mogu prijaviti.

7.2 Identifikacija i evidentiranje dece koja su uključena u dečji rad na ulici

► **Ključni nalazi**

- Mali broj slučajeva dečjeg rada na ulici se identifikuje i evidentira u CSR, u odnosu na obim ove pojave u praksi.
- Problem u identifikaciji i evidentiranju delimično nastaje usled nedovoljno poznavanja pojave zloupotrebe dečjeg rada na ulici od strane stručnih radnika.
- Problemi u vezi sa identifikacijom i evidentiranjem slučajeva zloupotrebe dečjeg rada na ulici prisutni su zbog toga što sistem evidentiranja ne prepoznaje „dečji rad na ulici“ kao zasebnu kategoriju.
- U procesima identifikacije dece koja se zateknu da rade na ulici poštuju se uspostavljene zakonske procedure.
- Na efikasnost postupanja policije u slučajevima dečjeg rada na ulici se gleda različito u različitim lokalnim sredinama.

Nalazi ukazuju da **identifikacija i evidentiranje dece angažovane u radu na ulici nije zadovoljavajuća, te da iako su slučajevi dece koja se kontinuirano nalaze u uličnoj situaciji poznati u lokalnim zajednicama, nema identifikovanih i evidentiranih slučajeva u CSR.** Informacije prikupljene od različitih aktera ukazuju da se tek mali broj slučajeva identifikuje u odnosu na obim pojave. Na radionicama sa stručnim radnicima CSR izneta su zapažanja da pojedini centri nemaju evidentiran nijedan slučaj dečjeg rada na ulici iako su stručni radnici iz tih centara upoznati sa takvim slučajevima jer ih sreću u dnevnim aktivnostima.

► **Iz tematske radionice sa stručnim radnicima odabranih CSR**

„U X i Y [gradovi koji nemaju registrovan nijedan slučaj dečjeg rada na ulici], ne možeš da popiješ kafu od dece ulice.“

Stručna radnica CSR

Prilikom procesa identifikovanja dece poštuju se procedure koje su zakonom uspostavljene. Mada se malo slučajeva identifikuje, predstavnici različitih institucija ističu da se u procesima identifikacije poštuju sve procedure. Tokom brze procene, navedeni su primeri prijavljivanja slučajeva dece angažovane u radu na ulici centrima za socijalni rad od strane policije, komunalne milicije, škola, pa i ponekog građanina. Prema opisu praksi stručnih radnika CSR, po prijemu prijave, stručni radnik (ili više njih ukoliko je u pitanju više dece), odlazi na teren, uz podršku policije. Procena se vrši u policijskoj stanici ili u CSR. Navedeni su i primeri kada škole pismenim putem (službena beleška) obaveste CSR da dete ne pohađa redovno nastavu, pa u tom slučaju voditelj slučaja (stručni radnik) u centru izvrši proveru roditeljskog prava i tada ustanovi da je dete angažovano u radu na ulici.

U pojedinim slučajevima, komunalna milicija je prijavila slučajeve CSR, ali dalje postupanje u identifikaciji je u nadležnosti CSR i MUP. Prema iskazima predstavnika komunalne milicije, u urgentnim situacijama, kada je dete na bilo koji način ugroženo, predstavnici komunalne milicije ostaju sa detetom dok ne dođu stručni radnici CSR i hitna pomoć, ali u drugim slučajevima nisu obavezni da ostanu sa detetom do dolaska predstavnika CSR. Komunalna milicija legitimise samo punoletna lica, a sa CSR komunicira preko operativnog centra kako bi prijavili slučaj.

Problem u identifikaciji i evidentiranju delimično nastaje usled nedovoljnog poznavanja pojave dečjeg rada na ulici od strane stručnih radnika. Na radionici sa stručnim radnicima iz centara, istaknuto je da se pojedini oblici dečjeg rada i ne prepoznaju kao dečji rad. Na primer, za razliku od prosjačenja, brisanja šoferšajbni za novac na semaforima, prodavanja cveća po restoranima i slično, skupljanje sekundarnih sirovina se ne prepoznaje kao zloupotreba dečjeg rada već se shvata kao nešto od čega romske porodice žive. Onda se takvi slučajevi ne identifikuju, ne evidentiraju i ne tretiraju adekvatno.

Drugi deo problema u vezi sa evidentiranjem slučajeva zloupotrebe dečjeg rada na ulici leži u tome što **sistem evidentiranja ne prepoznaje „dečji rad na ulici“ kao zasebnu kategoriju pod kojom bi stručni radnici iz centara mogli da zaveđu slučaj.** Zbog toga se ovi slučajevi zapravo „utapaju“ u druge slučajeve (npr., evidentiraju se u kontekstu nasilja u porodici, asocijalnog ponašanja maloletnika i slično), pa godišnji izveštaji o ovoj pojavi ne odražavaju stvarno stanje na terenu.

7.3 Upućivanje i multisektorska saradnja

► Ključni nalazi

- Centralne institucije koje se bave problemom zloupotrebe dečjeg rada su centri za socijalni rad i policija (MUP), dok su ostali akteri samo ulazne tačke preko kojih se ove ključne institucije u identifikaciji aktiviraju.
- Multisektorska saradnja je od velikog značaja, kako za proces identifikacije i prijavljivanja, tako i za dalji proces postupanja i pružanja podrške. Međutim, multisektorska saradnja u praksi odstupa od formalno uspostavljenih mehanizama i procedura, jer različiti delovi sistema odgovorni za dečji rad imaju različite pristupe ovom problemu.
- CSR se suočavaju sa ozbiljnim teškoćama u radu, prvenstveno sa nedostatkom ljudskih resursa i tehničkih kapaciteta kojima raspolažu, kao i slabom saradnjom sa drugim institucijama.
- Ne postoji ujednačenost u obrascima međusektorske saradnje, na nivou lokalnih zajednica.
- Prisutni su problemi u saradnji između CSR kada su deca identifikovana u jednoj opštini došla iz druge opštine u kojoj imaju prebivalište.
- Zdravstvene ustanove su uključene u multisektorsku saradnju samo delimično i povremeno, po potrebi.
- Pandemija virusa COVID-19 je negativno uticala na multisektorsku saradnju, u pojedinim lokalnim zajednicama multisektorski timovi se nisu sastajali od početka pandemije.
- Nedostatak centralizovane evidencije o deci uključenoj u rad na ulici otežava saradnju institucija unutar jedne lokalne zajednice kao i saradnju između opština.
- Saradnja CSR sa NVO sektorom uslovljena je razvijenošću usluga koje organizacije pružaju.

Predstavnici institucija u sistemu odgovora na dečji rad na ulici znaju kome treba prijaviti slučaj kada se identifikuje i praksa pokazuje obrasce koji se poklapaju sa time kako je sistem formalno uređen u zakonima i protokolima. Iako su centralne institucije koje se bave problemom zloupotrebe dečjeg rada centar za socijalni rad i policija (MUP), **multisektorska saradnja je od velikog značaja, kako za proces identifikacije i prijavljivanja, tako i za dalji proces postupanja i pružanja podrške. Međutim, multisektorska saradnja u praksi odstupa od formalno uspostavljenih mehanizama i procedura, jer različiti delovi sistema odgovorni za dečji rad imaju različite pristupe ovom problemu** i funkcionišu u zavisnosti od kapaciteta i zainteresovanosti zaposlenih u institucijama. Škole i centri za socijalni rad su više usmereni na prevenciju i zaštitu, dok tužilaštva i policija imaju više punitivne karakteristike nego zaštitne.

Centri za socijalni rad se suočavaju sa ozbiljnim izazovima u radu, prvenstveno sa nedostatkom ljudskih resursa (stručnog kadra) i tehničkih kapaciteta, kao i slabom saradnjom sa drugim institucijama. Pre svega, stručni radnici koji su učestvovali u istraživanju ukazuju da je teško igrati ulogu centralne institucije koja se bavi zloupotrebom dečjeg rada na ulici sa nedovoljnim brojem zaposlenih profesionalaca. Takođe, neki od njih ukazuju da nemaju uvek dobru saradnju sa drugim institucijama, poput komunalne milicije ili policije, te da „često treba da rade i tuđi deo posla“. U radu se suočavaju i sa teškoćama u vezi sa tehničkim uslovima, jer nemaju adekvatnu opremu, softvere i sl.

Obrasci međusektorske saradnje se veoma razlikuju između lokalnih zajednica, ne postoji ujednačenost. U pojedinim lokalnim zajednicama timovi se redovno sastaju, u drugim ne. U pojedinim lokalnim zajednicama sve uključene institucije su aktivne, u drugima tek poneke. Negde su timovi specijalizovani za zaštitu dece i omladine od nasilja, a negde je ova nadležnost pripala timovima za zaštitu od nasilja u porodici. Samo jedan od CSR uključenih u brzu procenu ima aktivan tim za decu ulice, dok su u nekim centrima ti timovi prekinuli sve aktivnosti nakon izbijanja pandemije COVID-19. Evidencija o radu timova nije redovna i sistematizovana i vrlo je teško na osnovu nje utvrditi frekventnost sastanaka i rada pojedinih institucija. Tokom razgovora, predstavnici lokalnih institucija su u opisu svoje prakse rekli da međusobno dobro sarađuju, ali da neretko izostaje pisan trag (beleške, zapisnici) o tome šta je sve urađeno pojedinačno od strane svake institucije. Sa druge strane, predstavnici tužilaštva su ukazali da, za razliku od drugih institucija koje su veoma naklonjene neformalnim dogovorima, ova institucija zasniva svoj rad isključivo na formalnim procedurama. Tako je, recimo, za postupanje u slučajevima dečjeg rada na ulici potrebna službena beleška policije, izveštaj iz škole ili pisano stručno

mišljenje CSR. Svaki od ovih izveštaja, za tužilaštvo ima jednaku težinu kao dokazni materijal. Ipak, stručnjaci iz CSR nisu zadovoljni u kojoj meri se njihovo stručno mišljenje uvažava prilikom donošenja meritorne odluke.

Na efikasnost saradnje između centara i policije u slučajevima dečjeg rada na ulici različito se gleda u različitim lokalnim sredinama. Sa jedne strane, pojedini stručni radnici iz centara su ukazali da je saradnja sa policijom uglavnom dobra, da policija izveštava centre o slučaju, utvrđuje identitet deteta, osigurava bezbednost deteta kao i radnika CSR, pruža prevoz po potrebi i sl. Međutim, sa druge strane, stručni radnici iz drugih centara su izrazili kritike u smislu da policija ne pokreće zakonski postupak, odbija da uđe u pojedina romska naselja sa predstavnicima CSR i sl.

Problemi u upućivanju i međusektorskoj saradnji su posebno prisutni kada su deca identifikovana u jednoj opštini došla iz druge opštine. Naime, kada se dete identifikuje u dečjem radu u jednoj opštini, ono se u okviru neodložne intervencije zbrine u prihvatilištu. Nakon toga se kontaktira centar za socijalni rad u matičnoj opštini u kojoj dete ima prebivalište, ali tada izostaje saradnja između centara za socijalni rad dve opštine (često ne dolazi do efikasnog preuzimanja i daljeg upućivanja deteta).

Zdravstvene ustanove su uključene u multisektorsku saradnju samo delimično i povremeno, odnosno onda kada je potrebno ukazati neku zdravstvenu pomoć detetu ili obezbediti psihološko testiranje u ustanovama mentalnog zdravlja.

Pandemija virusa COVID-19 je negativno uticala na multisektorsku saradnju. Konkretno, saradnja sa zdravstvenim ustanovama je bila otežana, a u pojedinim lokalnim zajednicama multisektorski timovi su potpuno prekinuli svoje redovne aktivnosti. Ipak, informacije ukazuju da su timovi u pojedinim sredinama uspeali da očuvaju aktivnost i tokom pandemije.

Nedostatak jedinstvene evidencije (različitih sistema) o deci uključenoj u rad na ulici otežava saradnju institucija unutar jedne lokalne zajednice kao i saradnju između opština. Stručni radnici CSR su ukazali da bi pri vođenju slučajeva dece bilo od velike koristi da imaju mogućost uvida u to da li su deca već bila identifikovana u dečjem radu na ulici u drugim opštinama, da dobiju dokumentaciju i vide mišljenja i sugestije kolega koje su već radili ranije sa tom decom i njihovim porodicama. Kada su u pitanju deca koja su smeštena u vaspitno-popravne domove, CSR koji su uključeni u slučaj dobijaju periodične izveštaje o daljem toku podrške deci, ali nemaju aktivniju ulogu u daljim aktivnostima podrške.

Saradnja stručnih radnika iz centara za socijalni rad sa organizacijama civilnog društva uslovljena je razvijenošću usluga koje organizacije pružaju. Primeri saradnje centara za socijalni rad i nevladinih organizacija u zaštiti dece sa iskustvom rada i/ili života na ulici su pre izuzetak nego pravilo. U mnogim JLS je civilni sektor nedovoljno razvijen, pa je svega nekoliko organizacija civilnog društva pomenuto od strane stručnih radnika tokom radionica i intervjuva, kao što su CIM, Grig, Praxis, Ekumenska humanitarna organizacija, Astra. Stručni radnici CSR koji su imali iskustvo saradnje sa ovim organizacijama su istakli značaj te saradnje prepoznajući je kao jedan vid olakšanja („produžene ruke“) u radu, ali i kao priliku za razmenu iskustava i proširivanje znanja i uvida u to kako se može pristupiti slučaju. Međutim, kao problem stručni radnici ističu da je saradnja sa ovakvim (nevladinim) organizacijama samo kratkoročnog, projektnog karaktera i da se nedovoljno često obnavlja.

7.4 Zaštita i podrška

► Ključni nalazi

- Sistem zaštite uskraćen je za uslugu koja je ocenjena kao veoma efektivna – porodični saradnik.
- Mere korektivnog nadzora nisu dovoljno efikasne i stručni radnici CSR ne vide mnogo svrhe u njihovoj primeni.
- Postupak izmeštanja dece iz porodice predstavlja slabu kariku u sistemu zaštite - hraniteljskih porodica je malo, urgentno hraniteljstvo ne postoji, nema dovoljno prihvatilišta za decu, dok postojeća prihvatilišta nisu geografski ravnomerno raspoređena.
- Uslovljavanje socijalne pomoći (redovnim pohađanjem škole i odsustvom problema sa pravosudnim sistemom) kod porodica sa decom angažovanom u dečjem radu na ulici često predstavlja faktor koji dodatno podstiče prosjačenje i druge oblike dečjeg rada na ulici.
- Nedostatak usluga zaštite i podrške u zajednici dovode do stalnog vraćanja dece u situaciju dečjeg rada na ulici i punitivni odgovor sistema.
- Usluga svratišta predstavlja dragocenu podršku deci i porodicama sa decom koja su uključena u rad na ulici.

Centri za socijalni rad pružaju različite vrste mera zaštite i podrške, od preventivnih upućivanja u bračna i porodična savetovališta i različitih edukacija, do pokretanja mera korektivnog nadzora nad vršenjem roditeljskog prava i lišavanja roditeljskog prava. Tokom tematskih radionica i individualnih razgovora sa stručnim radnicima CSR iskazane su neke ocene iskustava sa različitim merama.

Informacije o detetu i njegovoj životnoj i porodičnoj situaciji, problemima i iskustvima rada na ulici, stručni radnici dobijaju neposredno iz razgovora sa detetom i roditeljima, a retko se ukazuje na druge izvore. Analiza opisa slučajeva dostavljenih iz centara za socijalni rad (kroz popunjene upitnike) ukazuje da su procene voditelja slučaja iz CSR o karakteristikama ličnosti, intelektualnim sposobnostima, kao i emocionalnim i socijalnim kapacitetima dece, kao i članova porodice, preko površne opservacije, generalizacije, uprosečivanja („delimično, povremeno, do izvesne mere“), sa objašnjenjem da se procene uglavnom ne rade preko utvrđene i stručno zasnovane metodologije, već uglavnom impresionistički i na osnovu sličnih slučajeva. To se odnosi i na „prepoznate“ poremećaje dece, posebno one za koje ne postoji prateća dokumentacija psihijatrijske ustanove ili relevantnog specijaliste. Ovakve procene u većini slučajeva su nedovoljno utemeljene (što opet zavisi od CSR, u nekim se vidi da su saradnici posvećeniji i u opisu slučajeva deskriptivniji i argumentovaniji), često međusobno suprotstavljene i nedosledne, dok se u nekim centrima podaci iz intervjua i posle dodatnih pojašnjenja i dopuna, svode na neinformativne odgovore („da“, „ne“, delimično“), koji su za dublju analizu neupotrebljivi.

Sistem zaštite uskraćen je za uslugu koja je ocenjena kao veoma efektivna – porodični saradnik.¹⁰⁹ Prema oceni stručnih radnika ova usluga koja je bila pilotirana kroz projekat pokazala je veoma dobre rezultate. Ona je omogućila holistički pristup podršci porodici, kontinuirano praćenje i podršku i ocenjena je kao adekvatna i veoma efikasna u praksi. Nakon završetka projekta usluga je prekinuta i nikada nije inkorporirana u sistem socijalne zaštite.

Mere korektivnog nadzora nad vršenjem roditeljskog prava¹¹⁰ **nisu dovoljno efikasne i stručni radnici CSR ne vide mnogo svrhe u primeni ovih mera.** Ova mera se uglavnom ocenjuje od strane stručnih radnika kao mera koja se primenjuje formalistički, bez očekivanja da će dati rezultate, ocenjuje se kao sporna. Korektivni nadzor se najčešće primenjuje u slučajevima u kojima roditelji nemaju dovoljno kapaciteta za saradnju samo kroz opomenu. Drugi korak je upućivanje na savetodavnu uslugu kao što bi mogla da bude usluga porodičnog saradnika ili usluge savetovališta. Nažalost ove usluge nisu najčešće na raspolaganju u lokalnoj zajednici i stručnim radnicima. Korektivni nadzor se koristi kao pisani dokaz za sud da su pokušane određene mere pre nego što se pristupilo lišavanju roditeljskog prava.

¹⁰⁹ Porodični saradnik je usluga sistema socijalne zaštite. Više o tome videti na: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/podru%C4%8Dje-delovanja/unapre%C4%91enje-mera-socijalne-za%C5%A1tite/unapre%C4%91enje-polo%C5%BEaja-dece-i-mladih-i-podr%C5%A1ka-porodici/porodi%C4%8Dni-saradnik/>.

¹¹⁰ Prema odredbama Porodičnog zakona (čl. 80), mere korektivnog nadzora nad vršenjem roditeljskog prava sprovodi organ starateljstva kada donosi odluke kojima ispravlja roditelje u vršenju roditeljskog prava.

Postupak izmeštanja dece iz porodice predstavlja slabu kariku u sistemu zaštite. Hraniteljskih porodica je malo i one biraju decu prema uzrastu i nacionalnosti, izbegavajući decu starijeg uzrasta i manjinske populacije. Urgentno hraniteljstvo ne postoji, nema dovoljno prihvatilišta i nisu geografski ravnomerno raspoređena, a takođe nema ni dovoljno mesta u domovima za decu. Stručni radnici se često suočavaju sa problemom da nemaju gde da smeste dete u neodložnoj intervenciji te da u takvim situacijama često budu u centru za socijalni rad sa detetom dok se situacija ne reši.

Uslovljavanje socijalne pomoći kod porodica sa decom angažovanom u dečjem radu na ulici umesto da bude podsticajni faktor za napuštanje prakse dečjeg rada na ulici, može, naprotiv, da bude faktor koji podstiče prosjačenje i druge oblike dečjeg rada na ulici. Socijalna pomoć koja je potrebna svim porodicama koje su bile obuhvaćene istraživanjem uslovljena je redovnim pohađanjem škole i odsustvom problema sa pravosudnim sistemom. Međutim, kada se socijalna pomoć porodici uskrati zbog izostajanja dece iz škole (često i zbog rada na ulici), problema sa zakonom, to deluje kao dodatni podsticajni faktor da se deca uključe u ove oblike rada, jer se ekonomska situacija porodice, koja je glavni uzrok ovih praksi, pogoršava.

► **Iz fokus grupnih diskusija sa očevima**

ISPITIVAČ: Gde su oni to sve radili? Gde su prosili?

ISPITANIK 1: Na Zelenom vencu.

ISPITIVAČ: A jesu li ih nekad privodili?

ISPITANIK 1: Jeste, nije prvi put, pa jedno 20 puta.

ISPITIVAČ: Ko ih je privodio i gde?

ISPITANIK 1: Pa policija, u 29-ti, Bela kuća...pa sam bio tamo na razgovor, pa inspektor, pa socijalni, i znate ja nisam mogao da ostvarim socijalnu pomoć radi ...probleme...

ISPITIVAČ: A Centar za socijalni rad kako je reagovao? Nisu vam oduzimali pravo na roditeljsko staranje ili tako nešto?

ISPITANIK 1: Ne, samo su rekli da nemam pravo na socijalnu pomoć.

ISPITIVAČ: Za socijalnu pomoć.

ISPITANIK 1: Ja sam pre primio, u Smederevu, kad sam prebacio i ovde sam trebao da primam ali nisu mi dali jer su... [deca] lomili, šta ti ja znam, izloge u centru, svašta. Jedva sam nekako smirio.

Otac deteta koje radi na ulici, učesnici FGD

Nedostatak usluga zaštite i podrške u zajednici velika je slabost u sistemu odgovora na zloupotrebu dečjeg rada.

Primeri porodica uključenih u brzu procenu ukazuju da kada izostanu ovakve usluge, ishod bude stalno vraćanje dece u situaciju dečjeg rada i punitivni odgovor sistema. Jedan sagovornik je ukazao da su njegova deca redovno prosila na jednoj centralnoj lokaciji u Beogradu i bila privođena više od 20 puta, ali bi se uvek vraćala da ponovo prose. Tek kada su se uključila u usluge podrške koju pruža svratište, napustili su ovakve prakse. Podaci dobijeni tokom faze prikupljanja podataka ne ukazuju da osim svratišta ima drugih pružalaca ovakvih usluga ili ne bar uz odgovarajući pristup i efekte. U tom smislu, **usluga svratišta predstavlja dragocenu podršku deci i porodicama sa decom koja su uključena u rad na ulici.** U pitanju je licencirana usluga koja podrazumeva dnevni boravak u sigurnom okruženju gde deca zadovoljavaju svoje osnovne potrebe za hranom i higijenom i dobijaju neophodnu pomoć od strane stručnih lica koji vode brigu o psihosocijalnim i edukativnim potrebama dece. Ova usluga, za sada, postoji samo u Beogradu i Novom Sadu.

► **Iz intervju sa ispitanikom koji je nekada bio “dete ulice”**

ISPITANIK: Od 2013. sam krenuo da idem češće [u školu], od petog razreda svaki dan, pošto sam već tada krenuo u Svratište da idem i onda zahvaljujući njima sam i završio osnovnu školu. Mislim, toga da su mi pomagali da završim maturski ispit, da više učim, ja do eto šestog razreda nisam znao ni da čitam ni da pišem. U suštini, to je to.

Odrastao ispitanik (19 god) koji je kao dete bio uključen u rad na ulici

► **Iz intervju sa majkom**

ISPITIVAČICA: Deca Vam dolaze u Svratište. Koliko vam je to važno? Koliko Vam znači to? Pomenuli ste da se oni kupaju ovde, da ručaju...

ISPITANICA: [počinje da plače]

ISPITIVAČICA: Ne moramo o tome sada ako se osećate...

ISPITANICA: [kroz suze] Da nisu oni [Svratište] tu, ja ne znam šta bih...

Majka dečaka koji radi na ulici

► 8. Zaključak

Srbija raspolaže osnovnim zakonskim, odnosno pravnim okvirom koji uređuje oblasti od značaja za prevenciju i eliminaciju zloupotrebe dečjeg rada na ulici, te pružanje zaštite i podrške žrtvama takve zloupotrebe. Osnovni okvir je definisan od nivoa međunarodnih obaveza prihvaćenih i inkorporiranih u domaći legislativni okvir, preko nacionalnih zakona, pa do protokola koji regulišu obaveze, uloge, mehanizme i procese prevencije i zaštite. Međutim, pregled zakonskog okvira i politika ukazuje da **specifična kategorija zloupotrebe dečjeg rada na ulici nije uvek prepoznata kao izdvojena pojava koja zahteva i posebne forme intervencije**, već je često utopljena u druge oblike nasilja nad decom, porodičnu zaštitu ili različite forme socijalnih rizika i socijalne zaštite. Pravni okvir odražava kolebanje između preventivno-zaštitnog i punitivnog pristupa, a praćenje njegove implementacije u praksi nije dovoljno razvijeno.

Nalazi brze procene dobijeni su višestrukim **kvalitativnim metodama** prikupljanja podataka, uključujući sistematsko posmatranje, intervju i fokus grupne diskusije sa decom i roditeljima, osobama koje su imale iskustva rada na ulici u detinjstvu a sada su odrasli ljudi, radionice sa predstavnicima institucija uključenih u sistem odgovora na zloupotrebu dečjeg rada, kao i sa stručnim radnicima centara za socijalni rad. Nalazi ukazuju da je **dečji rad na ulici prisutan u raznolikim oblicima**, kao aktivno ili pasivno prosjačenje, pružanje sitnih usluga za nadoknadu, poput pranja šoferšajbni na automobilima, ispomoći prodavcima u trafikama, prodaje proizvoda poput maramica na semaforima, ruža u baštama restorana, polovne robe na buvljim pijacama ili skupljanja sekundarnih sirovina. Nalazi sistematskog posmatranja ukazali su da se **dečji rad odvija redovno na posmatranim lokacijama, da su u njega uključena deca oba pola i različitih uzrasta**, od beba koje nose majke koje prose, do starijih tinejdžera. Dinamika se razlikuje između posmatranih lokacija, ali u principu ne postoje приметni „špicevi“ aktivnosti, one su raspoređene u različitim periodima dana, što ukazuje da ih deca preduzimaju u skladu sa svojom dinamikom. Ova **dinamika rada na ulici ipak ukazuje na veliku verovatnoću zapostavljanja ili napuštanja školovanja**, što potvrđuju i nalazi dobijeni tokom fokus grupnih diskusija i razgovora sa decom ili odraslima koji su kao deca radili na ulici.

Socijalni obrasci rada na ulici zabeleženi istraživanjem ukazuju da je **češće u pitanju grupni nego samostalni angažman**, odnosno da deca rade u paru ili malim grupama, a ređi su slučajevi kada deca prose ili obavljaju drugu aktivnost sama. **Porodična pozadina ovakvog rada je registrovana** i posmatranjem i razgovorima sa decom. Roditelji ili sa obližnje lokacije prate aktivnost dece i po završetku uzimaju novac, kao u slučaju prosjačenja ili pevanja na ulici, ili rade zajedno sa decom, što je čest slučaj kod skupljanja sekundarnih sirovina.

Deca su izložena različitim rizicima tokom rada na ulici. Pre svega su u pitanju rizici od saobraćajnih nezgoda zbog rada na ili u blizini prometnih saobraćajnica, potom zdravstveni rizici povezani sa nepovoljnim vremenskim uslovima, rada sa opasnim predmetima tokom skupljanja sirovina i sl. Pored toga deca mogu biti u riziku od trgovine ljudima ili nasilja od nepoznatih ljudi na ulici.

Uzroci zloupotrebe dečjeg rada su višestruki i mogu se pripisati strukturnim, interpersonalnim, institucionalnim i faktorima zajednice. Među strukturnim faktorima ističu se ekonomski faktori. Porodice obuhvaćene brzom procenom spadaju u najsiriromašnije porodice u Srbiji, koje odlikuju izrazito niska i nepovoljna zaposlenost, oslanjanje na socijalnu pomoć koja nije dovoljna za obezbeđivanje zadovoljavajuće egzistencije, izraženo siromaštvo i materijalna deprivacija koje stvaraju nepovoljne uslove za rast i razvoj dece, doprinose velikom broju problema u funkcionisanju porodice i stvaraju pritisak da se deca angažuju u radu kako bi pomogla izdržavanje domaćinstva. Prosjačenje i drugi oblici zloupotrebe dečjeg rada na ulici su, u takvom kontekstu, strategije za smanjenje siromaštva ili strategije opstanka domaćinstava. Otuda se na dečji ljudski resurs računa kao na legitiman resurs.

Interpersonalni (porodični) faktori su izuzetno snažni u podsticanju ili čak primoravanju dece da se angažuju u različitim oblicima rada na ulici. Roditelji prenose norme i vrednosti stečene socijalizacijom i modele praksi koje su i sami primenjivali dok su bili deca. Retki su primeri roditelja koji su vrlo odlučni da se prekinu prakse dečjeg rada, naročito onog koji se manifestuje kao prosjačenje. Rad dece se posmatra kao pozitivna pojava ili bar tolerišuća, očekuje se da deca doprinesu preživljavanju porodice, a prisutni su i stavovi prema kojima je rad koristan za decu zato što ih odvlači od „lošeg

društva", beskorisnog provođenja vremena na ulici i neprihvatljivih aktivnosti, poput krađe, razbojništva, konzumiranja psihoaktivnih supstanci i sl.

Zajednica deluje na pojavu zloupotrebe dečjeg rada dvojako. Sa jedne strane, integrisanost u neposrednu susedsku zajednicu u nestandardnim romskim naseljima učvršćuje norme i prakse povezane sa dečjim radom jer se i druga deca i druge porodice u takvom radu angažuju; sa druge strane, isključenost iz šire društvene zajednice, diskriminatorne prakse i iskustva u susretu sa decom izvan naselja, i ostalim lokalnim stanovništvom, pojačavaju kod dece koja rade na ulici nesigurnost i nepoverenje prema osobama izvan neposredne socijalne zajednice.

Institucionalni faktori ukazuju na nedovoljno efektivno i efikasno postupanje institucija u odgovoru na zloupotrebu dečjeg rada na ulici. Zaposleni u institucijama uključenim u sistem odgovora na zloupotrebu dečjeg rada na ulici nemaju dovoljno precizna znanja o zloupotrebi dečjeg rada na ulici. On se nekada vidi tek kao deo šireg korpusa socijalnih problema porodice, ili kao vrsta aktivnosti koja predstavlja prekršaj (ako je u pitanju prosjačenje), a opet i kao legitimna aktivnost kojom deca doprinose opstanku porodice (ako je, recimo, u pitanju skupljanje sekundarnih sirovina). Prevencija nije dovoljno efektivna, jer izostaju snažnije usluge podrške porodici koje bi ih osnažile i osvestile da ne podstiču ili reprodukuju ovu vrstu eksploatacije dece. Usluge koje su bile pilotirane sa ovakvom namenom, iako su se pokazale kao veoma efektivne, nisu integrisane u sistem i napuštene su nakon završetka projekta. Osim CSR, škole rade na prevenciji ovih formi dečjeg rada, ali više posredno kroz sprečavanje napuštanja školovanja i zaštite dece od nasilja, nekad više, a nekad manje uspešno. Nema informacija o značajnijim preventivnim aktivnostima drugih institucija. Mediji nemaju gotovo nikakvu ulogu u podizanju svesti javnosti o ovom problemu.

Identifikovanje dece u radu na ulici i evidentiranje takođe nije na zadovoljavajućem nivou. Mada nalazi brze procene ukazuju da se prilikom identifikacije i upućivanja dece u CSR i druge institucije zaštite poštuju zakonski definisane odgovornosti i procedure definisane protokolima, prisutne su pukotine u sistemu a u celini se zapaža vrlo mali broj identifikovanih slučajeva. Informacije ukazuju da u različitim lokalnim zajednicama nema evidentiranih slučajeva, iako se deca redovno viđaju u aktivnostima prosjačenja ili drugih oblika dečjeg rada na ulici. Ova forma dečjeg rada nije u sistemu evidentiranja izdvojena kao posebna pa se teško može pratiti kroz zvanične evidencije.

Multisektorska saradnja pokazuje velike varijacije između lokalnih zajednica, pri čemu u pojedinim opštinama postoje multisektorski timovi koji kontinuirano rade, dok se u drugim timovi ne sastaju. Primetne su različite vrste slabosti u multisektorskoj saradnji unutar jedne opštine (na primer, slaba saradnja između škole i CSR), kao i između opština (što je posebno važno kada su u pitanju deca koja žive u jednoj, a identifikovana su u dečjem radu na ulici u drugoj opštini).

Nedostatak jedinstvene evidencije se ističe kao problem u ostvarivanju delotvornije multisektorske saradnje. Prakse saradnje čak i u uređenim, formalizovanim odnosima između pojedinih institucija počivaju na individualnoj motivaciji, neformalnim dogovorima oko aktivnosti koje treba sprovesti u konkretnoj situaciji u kojoj se našlo dete ili porodica. To može imati sjajne rezultate u pojedinačnom slučaju ali bez adekvatne dokumentacije koja detaljno govori i opisuje problem i postupke institucija i to onemogućava prenošenje dobrih praksi na nove kolege ili korišćenje naučenog znanja za nove slučajeve ili mogućnost prenosa u nove sredine.

Saradnja CSR sa NVO sektorom je uslovljena razvijenošću usluga podrške koje organizacije pružaju. Pored malog broja usluga koje NVO pružaju, saradnja sa njima je gotovo uvek samo projektnog karaktera i najčešće se ne nastavlja nakon završetka projekta.

Sistem zaštite takođe pokazuje različite slabosti. Kao što je već istaknuto, usluge iz sistema socijalne zaštite koje su se tokom pilotiranja¹¹¹ pokazale kao efektivne su ukinute, dok se primenjuju pojedine mere koje su ocenjene kao nesvrhovite, poput korektivnog nadzora nad vršenjem roditeljskog prava. Postupak izmeštanja dece iz porodice predstavlja slabu kariku u sistemu zaštite zbog nedovoljnih kapaciteta usluga hraniteljskih porodica. Uslovljavanje socijalne pomoći kod porodica sa decom angažovanom u dečjem radu na ulici deluje i kao faktor koji dalje podstiče na dečji rad usled uskraćivanja pomoći porodicama čija deca ne pohađaju školu redovno. Uopšte, nedostatak usluga podrške u zajednici

¹¹¹ Usluga porodičnog saradnika je u više navrata ocenjena kao jako uspešna. <https://www.unicef.org/evaluation/reports#/detail/16745/evaluation-of-models-for-scale-up-potential-in-serbia>.

koje bi bile specifično dizajnirane za decu (i porodice) koje se bave dečjim radom na ulici su retke i nedovoljne na nivou čitave Srbije.

Posledice zloupotrebe dečjeg rada na ulici su višestruke, teške i dugotrajne. Deca ili zanemaruju školovanje ili potpuno napuštaju školu, usled čega značajno umanjuju svoje šanse da ostvare zaposlenost koja će ih izvući iz začaranog kruga siromaštva i aktivnosti koje sada obavljaju oni ili njihovi roditelji. Sa druge strane, ne treba ispustiti iz vida da neintegrisanost u školu deluje i kao faktor koji ih više potiskuje prema radu i životu na ulici.

Brojne su razvijene i psihološke posledice po decu, poput formiranja sistema vrednosti koji pozitivno vrednuje angažovanje i život na ulici, nepoverenje prema institucijama i isključivanje iz šire zajednice. Neadekvatna briga, nezadovoljenost potreba, uslovi odrastanja obeleženi oskudicom, konfliktima ili disfunkcionalnošću porodice, odsustvo podsticajnih vaspitnih metoda, odsustvo podrške u učenju i aktivnostima, sve su to faktori koji dovode do nesigurnosti, anksioznosti, emocionalne nestabilnosti i drugih psiholoških problema koji povećavaju šanse da dete boravi i radi na ulici pre nego se posveti školovanju, obrazovnim aktivnostima i zdravoj igri sa drugom decom.

Ovako složena pojava zahteva i složene intervencije. Kao što je već napomenuto, uprkos postojanju osnovnog zakonskog okvira, definisanih mehanizama i procesa postupanja, pojava je još uvek prisutna i ugrožava blagostanje velikog broja dece. U narednom poglavlju izložene su neke preporuke na osnovu prikazanih nalaza koje bi mogle povećati delotvornost sistema prevencije i zaštite i doprineti suzbijanju ove pojave.

► 9. Preporuke

U ovom poglavlju se nalaze preporuke za rešavanje problema identifikovanih kroz nalaze studije *Brza procena zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji*.¹¹² Preporuke su nastale u saradnji sa Nacionalnim komitetom eksperata, koji je oformljen u okviru projekta kao grupa stručnjaka i predstavnika nacionalnih i lokalnih institucija i organizacija iz različitih sektora i oblasti rada koje su relevantne za kontekst dečjeg rada na ulici.¹¹³

Cilj preporuka je da se podstakne razvoj novih, efikasnih politika i institucionalnih odgovora na pojavu zloupotrebe dečjeg rada na ulici.¹¹⁴ Preporuke su prikazane (Tabela 2) tako da svaka pojedinačno referiše na neku od oblasti delovanja institucija koje je studija prepoznala kao ključne u rešavanju problema zloupotrebe dečjeg rada na ulici (oblasti: prevencija, identifikacija i evidentiranje dece uključene u dečji rad na ulici, upućivanje i multisektorska saradnja, zaštita). Pored toga, uz preporuke su identifikovane i konkretne institucije i organizacije koje bi trebalo da budu uključene u njihovo sprovođenje.

► Tabela 2: Preporuke

	Preporuka	Institucionalni odgovor - oblast	Nadležne institucije i organizacije
1.	Neophodno je uspostaviti jednoznačno kategorisanje pojava: • Deca u uličnoj situaciji (prema Opštem komentaru br. 21), • Zloupotreba dečjeg rada (prema Konvencijama Međunarodne organizacije rada, sa akcentom na prinudnom radu), • Trgovina ljudima (prema Konvenciji Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, kao i	Identifikacija i evidentiranje dece koja rade na ulici; Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Ministarstvo unutrašnjih poslova; ➤ Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave (Komunalna milicija); ➤ Ministarstvo pravde; ➤ Osnovna i viša javna tužilaštva; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu;

¹¹² Ovu studiju je pripremila SeConS grupa za razvojnu inicijativu, u okviru projekta Međunarodne organizacije rada MAP16 – “Merenje, podizanje svesti i angažovanje politika radi unapređenja borbe protiv zloupotrebe dečjeg rada i prinudnog rada”.

¹¹³ Među članovima Komiteta nalaze se predstavnici Ministarstva za brigu o porodici i demografiju, Ministarstva unutrašnjih poslova, Republičkog javnog tužilaštva, Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, Sekretarijata za poslove komunalne policije grada Beograda, Sekretarijata za socijalnu zaštitu grada Beograda, Zaštitnika građana, Nacionalne koalicije za okončanje dečjih brakova, Prihvatilišta za decu, UNICEF-a, MOR-a, Centra za integraciju mladih, Asocijacije koordinatora za romska pitanja, Ternipe, kao i samostalni eksperti u oblasti socijalne zaštite i prava deteta.

¹¹⁴ U studiji se koristi pojam „zloupotreba dečjeg rada“ onako kako je definisan u Konvenciji Međunarodne organizacije rada br. 182, kao rad koji je (1) mentalno, fizički, socijalno ili moralno opasan i štetan za dete ili (2) utiče na njegovo školovanje tako što ga onemogućava da pohađa školu, obavezuje ga da napusti školu pre vremena ili je prinuđeno da kombinuju pohađanje škole sa predugim radnim vremenom i teškim radom (MOR, 2004). Takođe, u studiji se koristi i pojam „deca u uličnoj situaciji“ koji se, prema Opštem komentaru br. 21 o deci u uličnoj situaciji Komiteta UN za prava deteta, odnosi na: (a) decu čija egzistencija zavisi od života/rada na ulici, bez obzira da li su sama ili sa vršnjacima ili porodicom i (b) širu populaciju dece koja su razvila snažnu povezanost sa javnim prostorom i za koju ulica igra važnu ulogu u njihovom svakodnevnom životu i identitetu. Za potrebe ovog istraživanja fokus je stavljen na decu čija egzistencija zavisi od njihovog rada na ulici, bez obzira da li su sama, sa vršnjacima ili sa članovima porodice. Istraživanjem nisu obuhvaćena deca koja se bave poslom koji se smatra dečjim radom, ali koji se ne odvija na ulici, kao ni deca koja žive na ulici, a ne obavljaju nikakvu aktivnost koja doprinosi njihovom izdržavanju.

	Krivičnom zakoniku), koje će važiti za sve u sistemu zaštite i koje će biti integrisane u posebne protokole. <i>Bez mogućnosti jasne identifikacije i evidencije (i razvrstavanja podkategorija pojave) nema ni adekvatnog odgovora institucija u zaštiti i podršci.</i>		➤ Savet za prava deteta; ➤ NVO;
2.	Raditi na podizanju svesti profesionalaca iz različitih sektora i relevantnih institucija, kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou, o važnosti prepoznavanja problema zloupotrebe dečjeg rada na ulici, putem stručnih obuka i edukacija koje su u skladu sa Opštim komentarom br. 21 i Konvencijom Međunarodne organizacije rada. <i>Osnovni ciljevi obuka bi bili veća senzibilizacija stručnih radnika u odnosu na temu dečjeg rada na ulici, jasno razumevanje i razgraničavanje uloga i nadležnosti različitih institucija i aktera, upućivanje na primenu postojećih zakonskih rešenja i alata, razmena iskustava iz prakse, kao i simulacija praktičnog rada na rešavanju različitih problema iz prakse.</i>	Prevenција; Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (Inspekcija rada); ➤ Ministarstvo unutrašnjih poslova; ➤ Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave (Komunalna milicija); ➤ Ministarstvo prosvete; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Centri za socijalni rad; ➤ NVO koje se bave inkluzijom i pravima ranjivih grupa; ➤ Stalna konferencija gradova i opština; ➤ Obrazovno-vaspitne ustanove; ➤ Domovi zdravlja (pedijatrija); ➤ Pravosudna akademija;
3.	Kreirati mere podrške porodicama sa decom koja rade na ulici u vidu edukativnih programa i radionica na kojima će se raditi na osvešćivanju roditelja i dece po pitanju štetnosti i realnih opasnosti dečjeg rada na ulici, o merama zaštite od rizika i svih vidova nasilja kojima su izloženi tokom rada na ulici, kao i o važnosti redovnog pohađanja škole u svim uzrastima.	Prevenција; Podrška i zaštita;	➤ NVO koje se bave inkluzijom i pravima ranjivih grupa; ➤ Svrtište; ➤ Obrazovno-vaspitne ustanove; ➤ Centri za socijalni rad; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu;
4.	Sprovoditi kontinuirane kampanje u javnosti (putem sredstava javnog informisanja) kako bi se građani upoznali sa različitim oblicima zloupotrebe dečjeg rada na ulici i informisali o tome kada i kome mogu da se obrate i prijave slučaj. <i>Kampanje treba da se zasnivaju na isticanju primera dobre prakse kao što je rad Svrtišta koja postoje u Beogradu i Novom Sadu.</i>	Prevenција;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Ministarstvo unutrašnjih poslova; ➤ Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave (Komunalna milicija); ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ NVO; ➤ Nacionalni i lokalni mediji (štampani i

			elektronski) i promotivni materijali (plakati i lifleti u javnim institucijama); ➤ Nacionalna koalicija za okončanje dečjih brakova; ➤ Jedinice lokalne samouprave;
5.	Pitanje zloupotrebe dečjeg rada treba integrisati u sva relevantna planska dokumenta na nacionalnom i lokalnom nivou (u sektorima obrazovanja, socijalne zaštite, rada i zapošljavanja itd.) kako bi se obezbedio institucionalni okvir za uspešnu integraciju porodica iz najranjivijih kategorija stanovništva.	Prevenција; Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Republički sekretarijat za javne politike; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu;
6.	Izraditi lokalne planove, protokole i strategije o zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja u okviru kojih će biti prepoznata zloupotreba dece u sferi rada, uključujući i rad na ulici.	Prevenција; Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Ministarstvo unutrašnjih poslova; ➤ Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave (Komunalna milicija); ➤ Osnovna javna tužilaštva; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Sve jedinice lokalne samouprave; ➤ Centri za socijalni rad; ➤ NVO koje se bave inkluzijom i pravima ranjivih grupa; ➤ Obrazovno-vaspitne ustanove;
7.	Uraditi procenu mera zapošljavanja romske populacije i evaluaciju Strategije za socijalno uključivanje Roma i Romkinja, kako bi se utvrdilo i ocenilo na koji način postojeće mere i postavljeni ciljevi odgovaraju najugroženijim porodicama i kako bi se obezbedila osnova za preciznije mere i ciljeve u novim dokumentima.	Prevenција; Upućivanje i multisektorska saradnja; Podrška i zaštita;	➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog; ➤ Nacionalni savet Roma; ➤ Nacionalna služba za zapošljavanje; ➤ Centri za socijalni rad; ➤ Jedinice lokalne samouprave; ➤ NVO koje se bave pravima ranjivih grupa; ➤ Obrazovno-vaspitne ustanove;

8.	Osigurati da novi sistem evidencije u socijalnoj zaštiti („data management e sistem“) bude jedinstven i centralizovan i da omogući generisanje izveštaja po raznim osnovima, praćenje pojedinačnih slučajeva, kao i da omogući različite vrste ukrštanja i praćenja podatka. Tako, na primer, obezbediti da sistem sadrži kategorije koje je lako izdvojiti iz ostalih slučajeva i evidencije: • Zloupotreba dečjeg rada sa potkategorijama (u skladu sa Konvencijama Međunarodne organizacije rada), • Trgovina ljudima, • Dečji brak. Takođe, treba obezbediti da sistem bude dostupan za rad svim stručnim radnicima u centrima za socijalni rad, i organizovati obuku stručnih radnika iz svih Centara za rad u ovoj bazi.	Identifikacija i evidentiranje dece koja rade na ulici;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Kancelarija za informacione tehnologije i elektronsku upravu vlade Republike Srbije; ➤ Centri za socijalni rad;
9.	Maksimalno iskoristiti potencijale oformeljenih grupa za koordinaciju i saradnju koje se sastaju po prijavi nasilja u porodici i/ili prijavi za neko od krivičnih dela iz člana 4 Zakona o sprečavanju nasilja u porodici. Ove grupe bi trebalo da svoj rad usmere i na razmatranje slučajeva nasilja nad decom koja rade na ulici.	Identifikacija i evidentiranje dece koja rade na ulici; Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Osnovno ili više javno tužilaštvo; ➤ Centri za socijalni rad; ➤ Ministarstvo unutrašnjih poslova (policijske uprave); ➤ Obrazovno-vaspitne ustanove; ➤ Zdravstvene ustanove; ➤ Nacionalna služba za zapošljavanje; ➤ NVO koje se bave inkluzijom i pravima ranjivih grupa;
10.	Podstaci formalizovanu saradnju na nivou sistema socijalne zaštite i tužilaštva na lokalnom nivou kako bi se utvrdili i definisali koraci u postupanju, prvenstveno u ostvarivanju direktne komunikacije stručnih radnika Centara i postupajućih zamenika javnih tužilaca povodom identifikovanja i prijema prijave koje se odnose na decu u uličnoj situaciji.	Identifikacija i evidentiranje dece koja rade na ulici; Upućivanje i Multisektorska saradnja;	➤ Osnovna i viša javna tužilaštva; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Centri za socijalni rad; ➤ Ministarstvo pravde; ➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja;
11.	Ojačati postojeće mehanizme podrške unutar zdravstvenog i obrazovnog sistema kroz povećanje broja zdravstvenih medijatora i pedagoških asistenata i unapređivanje njihovog znanja kako bi bili spremni	Prevenција; Podrška i zaštita;	➤ Ministarstvo prosvete; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Obrazovno-vaspitne ustanove;

	da prepoznaju različite oblike zloupotrebe dečjeg rada i dece koja su uključena u rad na ulici.		➤ Domovi zdravlja (pedijatrija); ➤ Centri za socijalni rad;
12.	Uspostaviti funkcionalnu i kontinuiranu institucionalnu saradnju između centara za socijalni rad i organizacija civilnog društva koje imaju u svojoj praksi rad sa decom ulice, kao i organizacija koje predstavljaju romsku zajednicu. Podsticati ove organizacije na intenzivnije upućivanje identifikovanih slučajeva ka centrima za socijalni rad.	Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Centri za socijalni rad; ➤ NVO koje se bave inkluzijom i pravima ranjivih grupa; ➤ Nacionalna koalicija za okončanje dečjih brakova;
13.	Uspostaviti mrežu organizacija civilnog društva koje će aktivno pratiti stanje zloupotrebe dečjeg rada (uključujući rad na ulici) i zastupati njegovu prevenciju. U radu ove mreže, posebno osigurati učešće većeg broja organizacija koje predstavljaju romsku zajednicu.	Prevencija;	➤ Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog; ➤ NVO koje se bave inkluzijom i pravima ranjivih grupa;
14.	Primenjivati i promovisati Plan zaštite dece u uličnoj situaciji od zlostavljanja, zanemarivanja i zloupotrebe u Republici Srbiji, koji predviđa zaštitu ove kategorije dece u skladu sa analizom trenutnog stanja i procenom potreba u svakoj lokalnoj samoupravi. <i>Redovno izveštavanje i analiza primene Plana (od strane lokalnih samouprava ka nadležnim ministarstvima i Republičkom javnom tužilaštvu), predstavlja mehanizam kojim se među profesionalcima podstiče i održava realizacija aktivnosti predviđenih ovim dokumentom.</i>	Prevencija; Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Republičko javno tužilaštvo; ➤ Ministarstvo unutrašnjih poslova; ➤ Jedinice lokalne samouprave;
15.	Uvrstiti uslugu <i>porodičnog saradnika</i> u stalne usluge sistema socijalne zaštite koja se dokazala u fazi pilotiranja kao efikasna mera u sprečavanju zloupotrebe dečjeg rada na ulici kroz obuhvatnu i kontinuiranu podršku porodici, odnosno sistematsku podršku u izlasku dece iz situacije dečjeg rada.	Prevencija; Upućivanje i multisektorska saradnja; Podrška i zaštita;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Centri za socijalni rad;

16.	Razvijati usluge svratišta i prihvatilišta za decu u jedinicama lokalne samouprave gde postoji potreba za njima, i obezbediti sistem kontinuiranog finansiranja ovih usluga.	Podrška i zaštita;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Republički zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Jedinice lokalne samouprave; ➤ Centar za integraciju mladih;
17.	Uraditi detaljnu analizu stanja kapaciteta i ljudskih resursa u CSR, koja će poslužiti kao osnov za izradu detaljnog Plana jačanja kapaciteta i resursa (ljudskih, tehničkih, programskih) sistema socijalne zaštite. To bi pomoglo zaposlenima u sistemu socijalne zaštite da pravovremeno odgovore na pojačani pritisak i prijave novih slučajeva koji sadrže elemente zloupotrebe dečjeg rada.	Prevenција; Podrška i zaštita;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja; ➤ Zavod za socijalnu zaštitu; ➤ Jedinice lokalne samouprave; ➤ NVO;
18.	Što pre usvojiti revidiran dokument Uredbe o utvrđivanju opasnog rada za decu, koji je pripremljen kroz široki konsultativni proces u okviru projekta MAP16 Međunarodne organizacije rada i predat Upravi za bezbednost i zdravlje na radu, u januaru 2022. godine. Usvajanje revidirane Uredbe je posebno značajno jer je, pored ostalog, u njoj prepoznato i prosjačenje, kao i lista opasnih mašina za decu.	Prevenција; Upućivanje i multisektorska saradnja;	➤ Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju; ➤ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (Uprava za bezbednost i zdravlje na radu, Inspektorat za rad);
19.	Sprovoditi redovna istraživanja o zloupotrebi dečjeg rada (Anketu o zloupotrebi dečjeg rada), uključujući i dečji rad na ulici, na period od svake tri godine.	Identifikacija i evidentiranje dece koja rade na ulici;	➤ Republički zavod za statistiku;

► Reference

- Arandarenko, M. (2021). *How migration, human capital and the labour market interact in Serbia*. European Training Foundation.
- Bobić, M., Vesković, M., Anđelković, Kokotović Kanazir, V. (2015). *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. Međunarodna organizacija za migracije.
- Devedžić, M. i Stojilković Gnjatović, J. (2015). *Demografski profil starog stanovništva Srbije*. Beograd: Republički Zavod za statistiku.
- Directorate-General for Economic and Financial Affairs (2021). *European economic forecast, Autumn 2021*. Brussels. Dostupno na: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/european-economic-forecast-autumn-2021_en.
- Duci, V., Tahsini, I. (2016). *Regional Research on prevalence of street children phenomenon in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia*. Save the Children.
- European Commission (2014). *Roma Health Report Health status of the Roma population, Data collection in the Member States of the European Union*.
- Grad Beograd – Sekretarijat za informisanje (18. 11. 2016), "Siniša Mali: Beograd dobio konkretan dokument za pomoć deci sa ulice". Dostupno na: <https://www.beograd.rs/lat/beoinfo/1729806-sinisa-mali-beograd-dobio-konkretan-dokument-za-pomoc-deci-sa-ulice/>.
- Grad Beograd – Sekretarijat za informisanje (25. 05. 2022), „Potpisan Plan zaštite dece u uličnoj situaciji od nasilja, zanemarivanja i iskorišćavanja“. Dostupno na: <https://www.beograd.rs/lat/beoinfo/1795342-potpisan-plan-zastite-dece-u-ulicnoj-situaciji-od-nasilja-zanemarivanja-i-iskoriscavanja/>.
- Horn, M. & Cooke, M. (2001). *A Question of Begging a Study of the Extent and Nature of Begging in the City of Melbourne*. Melbourne: Hanover Welfare Services.
- ILO (2003). *Ethical considerations when conducting research on children in the worst forms of child labour*. Geneva. Dostupno na: https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_1341/lang-en/index.htm.
<https://www.ilo.org/ipecinfo/product/download.do?type=document&id=3026>.
- ILO (2004). *Child Labour Statistics. Manual on methodologies for data collection through surveys. Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour (SIMPOC)*. Geneva: ILO. Dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/instructionalmaterial/wcms_ipec_pub_141.pdf.
- ILO (2005). *Manual on child labor rapid assessment methodology*. Geneva. Dostupno na: <http://www.ilo.org/ipecinfo/product/viewProduct.do?productId=1819>.
- Jović, N., Nešić, S., Birčanin, F., Čolić, G. (2011). *Prevenција eksploatacije dece u Jugoistočnoj Evropi. Dečje prosjačenje u Republici Srbiji*. Beograd: Zaštitnik građana.
- Jugović, A., Bogetić, D. (2019). *Pravno socijalni položaj i ranjivost porodica i dece koja žive u neformalnim naseljima u Beogradu*. Beograd: Centar za integraciju mladih.
- Lewis J., Steele T., Kembhavi-Tam G., Mildon R., Obradovic J., Vuković O., Babović M., & Žarković J. 2020. *Evaluation of Models for Scale-up Potential in Serbia 2016-2020. Final Report*. UNICEF, Serbia. Dostupno na: <https://www.unicef.org/evaluation/reports#/detail/16745/evaluation-of-models-for-scale-up-potential-in-serbia>
- Matejević, M., Milošević, B. (2015). „Vaspitni stil roditelja i adaptacija dece na predškolsku ustanovu“. *Humanistički ideali obrazovanja, vaspitanja i psihologije, Zbornik radova*. Niš: Nauka i savremeni univerzitet. Dostupno na: https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2015/download/1406_237a291dc073dc19bf8fc2c1c03aa83e.

Ministarstvo rada SAD (2018). *Nalozi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2018. godinu – Srbija*. Dostupno (na engleskom jeziku) na: https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2018/Serbia.pdf.

Ministarstvo rada SAD (2019). *Nalozi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2019. godinu – Srbija*. Dostupno (na engleskom jeziku) na: https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2019/Serbia.pdf.

Ministarstvo rada SAD (2020). *Nalozi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2020. godinu – Srbija*. Dostupno (na engleskom jeziku) na: https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2020/Serbia.pdf.

Ministarstvo rada SAD (2021). *Nalazi o najgorim oblicima dečjeg rada za 2021. godinu – Srbija*. Dostupno (na engleskom jeziku) na: <https://www.dol.gov/agencies/ilab/resources/reports/child-labor/serbia>.

Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju (2022). *Plan zaštite dece u uličnoj situaciji od nasilja, zanemarivanja i iskorišćavanja u Republici Srbiji*. Dostupno na: <http://minbpd.gov.rs/wp-content/uploads/2022/06/Plan-zastite-dece-u-ulicnoj-situaciji-od-nasilja-zanemarivanja-i-iskoriscavanja-u-Republici-Srbiji.pdf>.

MOR (2018). *Izveštavanje medija o zloupotrebi dečjeg rada u Republici Srbiji*. Ženeva: MOR.

Muškinja-Hajndrih A., Dragin, A., Duškov, M. (2011). *Dečje prosjačenje u Vojvodini – istraživanje*. Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.

Nikitović, V., Predojević Despić, J., Marinković, I. (2015). *Migrantsko stanovništvo Srbije. Populacija Srbije na početku 21. veka*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

OECD International migration Outlook. Dostupno na: <https://www.oecd.org/migration/international-migration-outlook-1999124x.htm>.

Opšti komentar br. 21 o deci u uličnoj situaciji Komiteta za prava deteta UN. Dostupno na: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://ucpd.rs/wp-content/uploads/2022/01/opsti-komentar-broj-212017-o-deci-u-ulicnoj-situaciji-komiteta-za-prava-deteta.pdf>.

Ozden, C., Wagner, M. and Packard, M. (2018). *Moving for Prosperity: Global Migration and Labor Markets. Policy Research Report Overview*. World Bank Group.

Penev, G. (2006). „Struktura stanovništva po polu i starosti“, u: Goran Penev (ur.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*. Beograd: Republički zavod za statistiku, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.

Republički zavod za socijalnu zaštitu (2021). *Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2021. godinu*. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/biblioteka/izve%C5%A1taji-iz-sistema/izve%C5%A1taji-iz-sistema-2021/>.

Republički zavod za socijalnu zaštitu (n.d). „Porodični saradnik“. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/podru%C4%8Dje-delovanja/unapre%C4%91enje-mera-socijalne-za%C5%A1tite/unapre%C4%91enje-polo%C5%BEaja-dece-i-mladih-i-podr%C5%A1ka-porodici/porodi%C4%8Dni-saradnik/>.

Republički zavod za statistiku (2021). *Istraživanje zdravlja stanovništva Srbije 2019. godine*. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G20216003.pdf>.

Republički zavod za statistiku (2021). *Regioni u Republici Srbiji*. Dostupno na: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G202126001.pdf>.

Republički zavod za statistiku (2022). *Potrošnja, prihodi i uslovi života - Prihodi i uslovi života, Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2021*. Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/potrosnja-prihodi-i-uslovi-zivota/prihodi-i-uslovi-zivota/>.

Republički zavod za statistiku i UNICEF (2019). *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji*.

Republički zavod za statistiku i UNICEF (2019). *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji*.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2020). *Anketa o prihodima i uslovima života. Saopštenje. Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2019*. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/pdf/G20201283.pdf>.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2020). Statistika stanovništva. Saopštenje. *Unutrašnje migracije, 2019*. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/pdf/G20201191.pdf>.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije (2021). Anketa o prihodima i uslovima života. Saopštenje. *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2020*. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/pdf/G20211282.pdf>.

Republički zavod za statistiku (2020). Bilten. *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

SIPRU (2021). Mapiranje podstandardnih romskih naselja prema rizicima i pristupu pravima u Republici Srbiji. Dostupno na: https://serbia.un.org/sites/default/files/2021-02/Mapiranje_podstandardnih_romskih_naselja_SRB_web.pdf.

SIPRU (n.d). Socijalno uključivanje u RS. Statistika siromaštva. "Apsolutno siromaštvo". Dostupno na: <https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/sr/%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%99%D1%83%D1%87%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5-%D1%83-%D1%80%D1%81/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%B0/%D0%B0%D0%BF%D1%81%D0%BE%D0%BB%D1%83%D1%82%D0%BD%D0%BE-%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE/>

Stefanović Stanojević, T. (2012). *Afektivna vezanost i porodični odnosi*. Centar za primenjenu psihologiju.

UNICEF (2017). *Determinante i faktori nasilja nad decom u Srbiji: pregled nalaza*. Dostupno na: <https://www.unicef.org/serbia/publikacije/determinante-i-faktori-nasilja-nad-decom-u-srbiji>.

Vujović, R., Dejanović, V., Jovanović, V., Pejaković, LJ., Petrović, N. (2006). *Dečji rad u Srbiji Analiza zakonodavstva, prakse i pojavnih oblika dečjeg rada*. Beograd: Centar za prava deteta.

Williams, P. (2008). "Nonparticipant observation", u: Lisa M. Given (ed.), *Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*.

World Bank Group (n.d). World Bank Country and Lending Groups. Country clasification. Dostupno na: <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>.

World Bank Group, Knomad (2019). *Migration and Remittances, Recent developments and Outlook. Migration and Development, Brief 31, April*.

Žegarac, N., (2007). *Deca govore: rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoistočnoj Evropi: izveštaj za Srbiju*. Beograd: Save the Children UK.

Zakoni i podzakonski akti:

Instrukcija o postupanju centara za socijalni rad u zaštiti dece od zloupotrebe dečjeg rada, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, broj 02 1-02-00159/2017-01 od 22. 09. 2017. godine.

Krivični zakonik. "Sl. glasnik RS", br. 85/2005.

Nacionalna strategija za ostvarivanje prava žrtava i svedoka krivičnih dela u Republici Srbiji za period 2020-2025. godine. Dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/30567/nacionalna-strategija-za-ostvarivanje-prava-zrtava-i-svedoka-krivicnih-dela-u-republici-srbiji-za-period-2020-2025-godine-19082020.php>.

Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja. Dostupno na: <http://minbpd.gov.rs/wp-content/uploads/2022/02/Opsti-protokol-za-zastitu-dece-od-nasilja.pdf>.

Porodični zakon. „Sl. glasnik RS“, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu. „Sl. glasnik RS“, br. 53/2017.

Posebni protokol o postupanju policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja. Dostupno na: <https://npm.rs/attachments/Protokol%20o%20zastiti%20maloletnika%20od%20zlostavljanja.pdf>.

Posebni protokol pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja. Dostupno na: <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Posebni%20protokol%20pravda.pdf>.

Posebni protokol sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja. Dostupno na: <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Posebni%20protokol%20zdravlje.pdf>.

Strategija grada Beograda za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na teritoriji grada Beograda za period od 2022 do 2032. godine. "Službeni list grada Beograda", br. 21/2022.

Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine. "Sl. glasnik RS", br. 80/2020.

Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2022. do 2030. godine. „Sl. glasnik RS”, br. 23/2022.

Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog Zakonika. "Sl. glasnik RS", br. 85/05, 88/05 - ispravka, 107/05 - ispravka, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19.

Zakon o komunalnoj miliciji. "Sl. glasnik RS", br. 49/2019.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. "Sl. glasnik RS", br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020 i 129/2021.

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju. "Sl. glasnik RS", br. 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon i 129/2021.

Zakon o policiji. "Sl. glasnik RS", br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.

Zakon o predškolskom obrazovanju i vaspitanju. "Sl. glasnik RS", br. 18/2010, 101/2017, 113/2017 - dr. zakon, 95/2018 - dr. zakon, 10/2019, 86/2019 - dr. zakon, 157/2020 - dr. zakon, 123/2021 - dr. zakon i 129/2021.

Zakon o prekršajima. "Sl. glasnik RS", br. 65/2013, 13/2016, 98/2016 - odluka US, 91/2019 i 91/2019 - dr. zakon.

Zakon o radu. "Sl. glasnik RS", br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018 - autentično tumačenje.

Zakon o socijalnoj zaštiti. "Sl. glasnik RS", br. 24/2011.

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici. „Sl. glasnik RS”, br. 94/2016.

Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju. "Sl. glasnik RS", br. 55/2013, 101/2017, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020, 52/2021, 129/2021 i 129/2021 - dr. zakon.

Zakon o stanovanju i održavanju zgrada. "Sl. glasnik RS", br. 104/2016 i 9/2020 - dr. zakon.

► Prilog 1 – Lista učesnika Nacionalnog komiteta eksperata

Naziv institucije/organizacije/ime eksperta	Broj učesnika
Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije	1
Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju Republike Srbije	1
Republički zavod za socijalnu zaštitu	2
Republičko javno tužilaštvo	1
Zaštitnik građana	1
Sekretarijat za poslove komunalne milicije grada Beograda	1
Sekretarijat za socijalnu zaštitu grada Beograda	2
Prihvatište za decu, usluga Svrtišta	2
Nacionalna koalicija za okončanje dečjih brakova	1
Centar za integraciju mladih (CIM)	2
NVO Ternipe	1
Asocijacija kordinatora za romska pitanja (AOC)	1
UNICEF	2
Kancelarija MOR u Srbiji	2
Prof. Nevenka Žegarac	1
Vladan Jovanović	1
Ukupno	22

► Prilog 2 – Lista centara za socijalni rad uključenih u brzu procenu

Centar za socijalni rad (grad)	Broj popunjenih matrica
Centar za socijalni rad Savski venac	1
Centar za socijalni rad Stari grad	2
Centar za socijalni rad Zvezdara	2
Centar za socijalni rad Novi Sad	2
Centar za socijalni rad Pančevo	2
Centar za socijalni rad Jagodina	2
Centar za socijalni rad Pirot	2
Centar za socijalni rad Vranje	2
Centar za socijalni rad Raška	1
Centar za socijalni rad Kruševac	2
Centar za socijalni rad Vrnjačka Banja	2
Ukupno	20

► Prilog 3 – Lista nadležnih institucija i organizacija uključenih u brzu procenu

Institucija/ Organizacija	Broj intervjuja	Broj učesnika
Institucije na nacionalnom nivou		
Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije	1	1
Ministarstvo za brigu o porodici i demografiju republike Srbije	1	1
Republički zavod za socijalnu zaštitu	1	2
Institucije na lokalnom nivou		
Sekretarijat za poslove komunalne milicije grada Beograda	1	1
Savet za bezbednost gradske uprave grada Pirota	1	13
Centar za socijalni rad Savski venac	1	1
Centar za socijalni rad Stari grad	1	2
Centar za socijalni rad Zvezdara	1	2
Centar za socijalni rad Novi Sad	1	2
Centar za socijalni rad Pančevo	1	2
Centar za socijalni rad Jagodina	1	2
Centar za socijalni rad Pirot	1	2
Centar za socijalni rad Vranje	1	1
Centar za socijalni rad Raška	1	1
Centar za socijalni rad Kruševac	1	2
Lokalne nevladine organizacije		
Centar za integraciju mladih	1	2

Međunarodne organizacije		
Kancelarija MOR u Srbiji	1	1
Ukupno	17	38

Contact details

International Labour Organization
Route des Morillons 4
CH-1211 Geneva 22
Switzerland

T: +41 22 799 6111
E: budapest@ilo.org